

TADEUSZ BRAJERSKI

O ORZECZENIACH TYPU *JEDZONO* I *PITO*

Sprawa bezpodmiotowych orzeczeń typu *jedzono* i *pito* ma już bogatą literaturę¹, nadal jednak pozostaje otwarta. Polscy gramatycy stwierdzają zgodnie, że pełnią one dziś funkcje orzeczeń czynnych, ale niektórzy obcy badacze uważają je za biernie². Wiadomo, że są formami czasu przeszłego, nie ustalono jednak jeszcze, jaka to osoba i liczba gramatyczna. Wiemy na pewno, że były pierwotnie imiesłowami biernymi o formie nominatiwu sing. neutrius deklinacji rzeczownikowej (niezłożonej)³, nie wiadomo jednak, kiedy i dlaczego stały się one czynne. Jest tu więc jeszcze sporo do zrobienia.

Najważniejszy, bo kluczowy, jest tu problem czasu i przyczyn zmiany tych dawnych imiesłowów biernych w czynne orzeczenia czasu przeszłego. Ustaliło się przekonanie, że aktywizacja tych imiesłowów wystąpiła najpierw w zdaniach z podmiotami rodzaju nijakiego, takich jak *Napisano pismo.*, *Zamknięto okno.*: podmioty (*pismo*, *okno*) tych pierwotnie biernych zdań miały formę mianownika równą biernikowi, łatwo więc mogło dojść do uznania ich za dopełnienia i do powstania

¹ Wymieniam tu najważniejsze pozycje: J. Łoś. *Syntaktyczne użycie form gramatycznych*. W: *Język polski i jego historia*. *Encyklopedia Polska*. T. 3. Dz. 3. Cz. 2. Kraków 1915 s. 171-172; S. Szober. *Gramatyka języka polskiego*. Lwów—Warszawa 1923 s. 339; H. Oesterreicher. *Imiesłów bierny w języku polskim*. Kraków 1926 s. 54-60; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa 1955 s. 432-435; H. Koneczna. *O budowie zdania Imćpana Paskowego słów kilkoro*. „Poradnik Językowy” 1956 nr 9 s. 345-356; A.M. Lewicki. *Zdania wyrażające czynności i stany ludzkie bezosobiście*. „Prace Filologiczne” 18: 1964 cz. 3 s. 315; tenże. *Geneza struktur typu „Podano herbatę”*. „Poradnik Językowy” 1966 nr 5 s. 203-207; G.Y. Shevelov. *Orzeczenia bezpodmiotowe odimiesłowowe na -no, -to w języku polskim przed rokiem 1450*. „Slavia Orientalis” 17:1966 nr 3 s. 387-393; A. Doros. *Werbalne konstrukcje bezosobowe w języku rosyjskim i polskim na tle innych języków słowiańskich*. Kraków 1975 s. 84-116. *Prace Komisji Słowian* nr 32.

² Np. K. Netteberg. *Études sur le verbe polonais*. Copenhague 1953 s. 135. Także Shevelov, jw. s. 387-388 (w przypisach): „gramatycy polscy zazwyczaj zaliczają takie formy na -no, -to do strony czynnej, z czym bym się raczej nie zgadzał [...]”.

³ Nie wiem, kto pierwszy stwierdził, że formy na *-(o)no* i *-to* były imiesłowami biernymi w formie nom. sing. n. Stwierdzenie to znajdujemy już u A. Krasnowolskiego (*Systematyczna składnia języka polskiego*. Wyd. 2. Warszawa 1909 s. 24). Także u Łosia (jw.).

zdań typu *Podano herbatę.*, *Zaczęto taniec.* z wyraźnym dopełnieniem biernikowym i orzeczeniem czynnym. Przekonanie, jak zobaczymy, niesłuszne.

Nikt, o ile mi wiadomo, nie próbował rozwiązać jeszcze jednego ważnego problemu: Dlaczego te orzeczenia występują dzisiaj tylko w języku literackim, a nie ma ich w języku potocznym i w gwarach.

Celem tej pracy jest: 1) ustalenie dzisiejszego statusu gramatycznego form typu *jedzono* i *pito*, 2) przegląd materiału staropolskiego w celu sprawdzenia, czy zdania typu *Zamknięto okno.* (i inne z dopełnieniem o funkcji acc. sing. neutrius) rzeczywiście miały wpływ na proces aktywizacji form z *-(o)no* i *-to*, i wyciągnięcia wniosków w sprawie 3) czasu i przyczyn tej aktywizacji oraz 4) odpowiedź na pytanie, dlaczego te orzeczenia używane są dziś wyłącznie w literackiej odmianie języka polskiego.

Przebywałem sporo zabytków staropolskich, cytuję jednak przykłady tylko z tych, od których badania rozpocząłem. Obserwacja materiału z innych zabytków nie dała niczego nowego. Przykłady ograniczam do minimum.

I. STRONA, LICZBA, OSOBA GRAMATYCZNA

1. W dzisiejszym polskim języku literackim orzeczenia na *-(o)no* i *-to* są formami niewątpliwie czynnymi. Świadczą o tym wyraźnie następujące fakty:

a) Formy te tworzone od czasowników przechodnich zachowują biernikową rekcję: *Podano herbatę.*, *Zaorano pola.*, *Stół przykryto czystym obrusem.* itp. Tylko przy orzeczeniu czynnym pacjens bywa oznaczany biernikiem; przy orzeczeniu biernym musi on stać w mianowniku. Mamy w systemie bezpodmiotowe orzeczenia bierne typu *Dzisiaj nie było palone w piecu.*, *Tutaj już (jest, było, będzie itd.) sprzątnięte.*, ale nie mamy biernych z dopełnieniem przedmiotowym bliższym typu **Podane (jest, było itd.) herbatę.*, **Zostało sprzątnięte pokój.* itp.

b) Zaprzeczone orzeczenia typu *Podano herbatę.* zmieniają dopełnienie biernikowe w dopełniaczowe: *Nie podano herbaty.*, *Nie zaorano jeszcze pól.* Taką właściwość mają tylko orzeczenia czynne. W zdaniach typu *Nic nie zrobiono.* o dawnym znaczeniu 'Nic nie zostało zrobione' zaimek *nic* jest dziś nie podmiotem, lecz dopełnieniem. Przekazała go nam tradycja, którą czasem staramy się przełamać, por. *Niczego jeszcze nie zrobiono.*

c) Orzeczenia na *-(o)no* i *-to* mogą być tworzone od czasowników sensu stricto zwrotnych: *myto się*, *ubierano się* itp. (zaimek *się* uważam tu za biernikowe dopełnienie bliższe); także od czasowników czynnych z formantem *się*: *śmiano się*, *wybierano się do teatru* itp. Zaimek *się* przy nich pozostaje. Strona bierna nigdy z *się* nie występuje: nie mówimy **jest myty się*, **został się ubrany*. Także wtedy, gdy od czasowników z formantem *się* tworzymy imiesłów formalnie bierny (ściślej: przymiotnik), odrzucamy ten formant: *uśmiechnięty*, *zmęczony* itp. Czynne formalnie i znaczeniowo imiesłowy to *się* zatrzymują: *uśmiechając(y) się*, *zmęczwszy się* itp.

d) Orzeczenia te zachowują się jak orzeczenia czynne przy przyjmowaniu czasowników modalnych i fazowych: *Dokarmiano zwierzyne*. — *Miano (musiano, chciano, zamierzano, zaczynało, przestano) dokarmiać zwierzyne*. tak jak *Dokarmiał zwierzyne*. — *Musiał dokarmiać zwierzyne*.; czasowniki modalne i fazowe przyjmują formalne wykładniki osoby, liczby, czasu i trybu strony czynnej, a czasowniki orzeczeniowe przybierają formę bezokolicznika. Gdyby formy na *-(o)no* i *-to* były orzeczeniami biernymi (bezpodmiotowymi i bezłącznikowymi), po przyjęciu czasownika modalnego lub fazowego (w formie 3. os. sing. neutrius) pojawiałyby się przy nich łącznik *być* lub *zostać* w postaci bezokolicznika: *Dokarmiano zwierzyne*. — **Musialo (mogło itd.) być dokarmiano zwierzyne*. tak jak *Zwierzyzna była dokarmiana*. — *Zwierzyzna musiała być dokarmiana*.

e) Formy z *-(o)no* i *-to* traktujemy jak czynne (czasu przeszłego) także przy tworzeniu trybu warunkowego: wykładnik trybu, tzn. partykułę *-by*, dodajemy bezpośrednio do nich lub do czasowników modalnych i fazowych w formie na *-(o)no* i *-to*, np. *schwymano by, jeżdżono by, chciano by schwytać, przestano by jeździć* itp., tak jak *schwytałby, schwytałiby, przestaliby jeździć* itp. Gdyby były bierne, pojawiałyby się łączniki *było* i *zostało*, a partykuła *by* przy nich: **Zostaloby (byłoby) schwymano złoczyńcę*., **Byłoby jeżdżono tą drogą*., **Musialoby (zaczęłoby itd.) być jeżdżono tą drogą*. itp.

Nie mają więc racji ci, którzy uważają orzeczenia typu *jedzono* i *pito* za bierne.

2. H. Koneczna⁴ zastanawiała się nad tym, jaką liczbę gramatyczną wyrażają omawiane tu formy na *-(o)no* i *-to*. Doszła do wniosku, że „W orzeczeniach naszych chodzi zawsze o wiele ludzi” i że „obok typowego stosowania form na *-no*, *-to* dla wyrażenia czynności i stanów zazwyczaj licznych, choć nieważnych w danej chwili osób, można wprowadzać je również w funkcji „przeñośnej”, mając na myśli podmiot syngulatywny”. W sprawie osoby gramatycznej napisała tylko: „Normalnie orzeczenie na *-no*, *-to* wyklucza udział osoby mówiącej czy też piszącej”.

Sprawę osoby gramatycznej tych orzeczeń najwyraźniej postawił A. M. Lewicki⁵. Nazwał je „bezpodmiotowymi formami czasu przeszłego” i umieścił w „zdaniami o bezosobowej formie orzeczenia” razem z „bezosobową formą zwrotną” typu *szło się, skręcało się* itp., z „bezosobowym passivum” typu *nie (było) wymówione* i innymi (mającymi formę 3. os. sing.). Ale przy tym napisał: „Obecnie te formy używane są w funkcji normalnych form osobowych, jako *persona* indefinita i w żadnej innej funkcji” (podkr. T. B.). Brak tu terminologicznej ścisłości (osobowe formy czasownika orzekającego w zdaniach o bezosobowej formie orzeczenia), ale wiadomo, o co autorowi chodzi: orzeczenia na *-(o)no* i *-to* przedstawiają według niego nieokreśloną osobę gramatyczną (*persona* indefinita).

Lewicki się myli. Orzeczenia te pełnią w naszym języku funkcję trzeciej osoby gramatycznej. Tylko liczba gramatyczna nie jest tu określona. Najczę-

⁴ Jw. s. 254.

⁵ *Zdania wyrażające czynności i stany ludzkie bezosobiście* s. 315, przyp. 17.

ściej, jak słusznie stwierdziła Koneczna, jest to liczba mnoga, jak np. w zdaniu *Przedyskutowano dokładnie tę sprawę.*, rzadziej pojedyncza (i wcale nie „przeñośnie”), jak np. w zdaniu *Na tym posiedzeniu zamknięto.* (przewodniczący zamknął posiedzenie). W wielu wypadkach orzeczenie takie może wyrażać zarówno liczbę mnogą jak i pojedynczą, np. w zdaniu *Na ulicach pogaszono latarnie.*, gdzie za wykonawcę (agensa, podmiot) czynności gaszenia można uważać wielu ludzi lub tylko jednego człowieka, mianowicie stróża nocnego, który te latarnie kolejno wygaszał. Ale zawsze jest to 3. osoba. Najwyraźniej widać to w sposobie tworzenia trybu warunkowego. Wykładnik tego trybu, partykułę *-by*, dodajemy zawsze do formy 3. osoby liczby pojedynczej lub mnogiej czasu przeszłego czasowników o znaczeniu czynnym: *pisal(-a, -o)+by*, *pisali(-ły)+by*. W ten sposób powstaje 3. os. sing. lub plur. trybu warunkowego. Do oznaczenia innych osób używamy zakończeń *-bym*, *-byś*, *-byśmy*, *-byście*: *pisalbym*, *pisalbyś*, *pisalibyśmy*, *pisalibyście*. W conditionalu form na *-(o)no* i *-to* mamy nie *-bym*, *-byś* itd., lecz *-by*, bo to trzecia osoba. Wyklucza się tu 1. i 2. osobę obu liczb, nie tylko „osobę mówiącą”.

To załatwia, zdaje się, ostatecznie sprawę pozycji orzeczeń na *-(o)no* i *-to* w naszym systemie językowym: są one formami 3. osoby liczby nieokreślonej czasu przeszłego strony czynnej trybu oznajmującego (3. indef. praet. act.), a z partykułą *by* — formami 3. osoby liczby nieokreślonej strony czynnej trybu warunkowego (3. indef. cond.)⁶. Formalnymi wykładnikami tej funkcji są formanty *-(o)no* i *-to*.

3. Wszyscy badacze stwierdzają zgodnie, już od czasów Krasnowolskiego, że podmiotami czynności i stanów wyrażanych tymi orzeczeniami są wyłącznie ludzkie⁷. Jacy ludzie, wyjaśnia kontekst: (*Zwrócił się do władz z prośbą o paszport.*) *Wydano mu go bez trudności.* Krąg wykonawców jest tu zakreślony rzeczownikiem *władze* zawartym w zdaniu poprzednim. O czynnościach i stanach zwierząt, roślin i przedmiotów martwych nie mówimy *świergotano* (o ptakach), *kwitnięto* (o roślinach), *szeleściano* (o liściach) itp. Właściwość tę odziedziczyliśmy po naszych praindoeuropejskich przodkach, o czym niżej.

II. ZAPISY STAROPOLSKIE

Badanie historii polskich zdań z orzeczeniami typu *jedzono* i *pito* zacząć należy od odpowiedzi na pytanie: Jaką stronę gramatyczną przedstawiają te orzeczenia w zabytkach?

Pobieżny przegląd staropolskich zapisów pozwala stwierdzić, że w niektórych

⁶ W przepisach ortograficznych brak informacji, jak się powinno pisać partykułę *by* przy formach na *-(o)no* i *-to*, łącznie czy rozdzielnie. Zalecenie rozdzielnego pisania *by* „po nieosobowych formach czasowników” sprawy nie załatwia, bo nie wiadomo, co jest „nieosobową formą”. Jeśli piszemy *grzmiałoby*, *spaloby się smacznie* itp., powinniśmy pisać *jedzonoby* i *pitoby*. Tradycja jednak nie pozwala na to.

⁷ Krasnowolski, jw. s. 24.

wypadkach orzeczenia na *-(o)no* i *-to* pełnią niewątpliwie funkcję orzeczeń biernych, w innych wyglądają na czynne, a w wielu mogą być uznawane i za bierne, i za czynne. Zdawała sobie z tego sprawę Koneczna⁸. Badając te orzeczenia w tekście *Pa-miętników* Paska dokonała ona zabiegu polegającego na podstawieniu w różnych zdaniach w miejsce czynnych orzeczeń typu *robiono* i *bito* imiesłowów biernych typu *robione* i *bite*, by się dowiedzieć, „czy przypadkiem w Paskowych zdaniach bezpodmiotowych z orzeczeniem w formie participii praeteriti passivi neutrius nie zostało coś ze znaczenia biernego”. Stwierdziła, że w sześciu typach zdań orzeczenia te mają „ambiwalentny charakter”. Są to orzeczenia mające przy sobie: 1) bezokolicznik, np. *tam kazano nam iść kommonikiem* (: *tam było nam kazane iść...*), 2) rzeczownik rodzaju nijakiego, np. *do Krakowa przywieziono króla ciało* (: *przywiezione było ciało króla*), 3) rzeczownik z wyznacznikiem liczby i miary, np. *a już 500 siekier na kupie nakładzono* (: *500 siekier było nakładzone*), 4) rzeczownik w gen. plur., np. *posprowadzano doktorów różnych* (: *posprowadzane było doktorów różnych*), 5) brak dopełnienia bliższego, np. *nagotowano do mszej na pniaku świętego dębu* (: *nagotowane było do mszej*) oraz 6) zdanie podrzędne, np. *powiedzano, że tam lud najdotatniejszy* (: *powiedane było, że [...], ze zdaniem podmiotowym*).

Eksperyment Konecznej dowiódł, że bez dokładnej klasyfikacji zdań z orzeczeniami typu *jedzono* i *pito* badanie ich historii jest niemożliwe.

Obserwacja staropolskiego materiału narzuciła mi klasyfikację następującą:

1. Zdania z orzeczeniami nieprzechodnimi i przechodnimi bez dopełnień przedmiotowych bliższych, tzn. zdania typu *Tą drogą wtedy nie jeżdżono.*, *Nigdy o tym nie wspomiano.*

2. Grupa zdań z dzisiejszym dopełnieniem biernikowym w postaci różnych struktur językowych rodzaju nijakiego, które mogły być dawniej podmiotami przy syngulatywnym orzeczeniu rodzaju nijakiego (acc. sing. = nom. sing.): typ *a*, z rzeczownikiem rodzaju nijakiego w l. poj., np. *Zaorano pole.*; typ *b*, z zaimkiem rodzaju nijakiego o formie acc. sing. = nom. sing., np. *Policzono to wszystko.*, *Nic nie powiedziano.*; typ *c*, z wyrażeniem liczebnikowym i dopełniaczem częściowym, np. *Wiele ludzi ubito.*, *Mniej mówiono, a więcej słuchano.*, *Nasprowadzano żołnierzy.*, *Dano mu papieru a czyrnidla.*; typ *d*, z bezokolicznikiem, np. *Kazano mu wynieść.*; typ *e*, ze zdaniem podrzędnym „układowym”, np. *Powiedziano jej, iż Jezus już jęt.*; typ *f*, ze zdaniem przytoczonym, np. *Rzeczono: „Ząb za ząb, oko za oko”.*; typ *g*, z przysłówkami zaimkowymi *tak(o)* i *jak(o)*, np. *Tak(o) mi mówiono.*, *Jak(o) wyżej powiedziano.* Wyodrębniam ten ostatni typ, bo 1) przysłówki *tak(o)* i *jak(o)* to dawny nom. -acc. sing. neutrius zaimków rodzajowych *takъ*, *-a*, *-o* i *jakъ*, *-a*, *-o*, oraz 2) przysłówki te wskazują treści zdań wypowiedzianych uprzednio lub zamierzonych („układy”); dlatego mogły one, i mogą, występować w funkcji podmiotów, por. *Tak się stało.* i *Nie wiem, jak z nim było w czasie wojny.*; mogą się one wymieniać niekiedy z zaimkami rzeczownikowymi *to* i *co*, por. *To się już stało.* i *Nie wiem,*

⁸ Jw. s. 347-348.

co z nim było w czasie wojny⁹. Wliczam tu też zapisy ze staropolskim przysłówkiem *takież* w znaczeniu 'tak samo'.

3. Zdania z takim dopełnieniem biernikowym i dopełniaczowym, które nie mogło w przeszłości pełnić funkcji podmiotu przy biernym orzeczeniu rodzaju nijakiego: typ *a*, z biernikiem, np. *Schwytano złoczyńcę.*, *Otwarto okna.*, *Kochano je* (= dziecko).; typ *b*, z dopełniaczem przy orzeczeniu zaprzeczonym, np. *Nie schwytano złoczyńcy.* (por. rosyjskie zdania typu *Etich słow nie było skazano.*, którymi zainteresował się m.in. Shevelov¹⁰); typ *c*, z orzeczeniami o rekcji dopełniaczowej, np. *Używano tych słów.*, *Pytano jednej pani.*; typ *d*, z zaimkiem *się* przy orzeczeniach, np. *Ubierano się.* (strona zwrotna, zaimek *się* jest tu dopełnieniem), *Śmiano się.* (strona czynna).

Wyróżniłem więc 12 typów zdań. Ta drobiazgowość znajduje usprawiedliwienie przy badaniu strony gramatycznej interesujących nas tu formacji.

Przy badaniu najstarszych zapisów są poważne kłopoty z ustaleniem strony gramatycznej orzeczeń z łącznikami *jest*, *było* i *jest było* przy orzecznikach na *-(o)no* i *-to*, gdyż: orzeczenia w rodzaju *wzywano jest*, z czasownikiem niedokonanym, mogły oznaczać *praesens passivi* i *praeteritum activi*, por. *wzywam jest* i *wzywał jest*, a orzeczenia w rodzaju *wezvano jest*, z czasownikiem dokonanym — *praesens passivi* (tzw. strona bierna rezultatywno-stanowa) i *praeteritum passivi* (tzw. strona bierna czynnościowa), por. *wezwan jest* 'jest wezwany' i 'został wezwany', oraz *praeteritum activi*, por. *wezwał jest*; orzeczenia takie jak *wzywano (wezvano) było* oraz rzadkie *wzywano (wezvano) jest było* mogły oznaczać *praeteritum passivi* lub *plusquamperfectum activi*, por. *wzywam (wezwan) był* i *wzywał (wezwał) był*; orzeczenia typu *wzywano (wezvano) by było* oznaczały *conditionalis passivi* lub *activi*. Formy bez łącznika, takie jak *wzywano (wezvano)* i *wzywano (wezvano) by* mogły być i czynne, i bierne, por. *pisal* i *pisalby* oraz *Cso wzięt Staszкови skot, to wzięt do ujednania* i *aby zły wszędy potępien*. Niekiedy stronę gramatyczną orzeczeń z łącznikami *jest*, *było* i *jest było* i bez łączników wyznacza kontekst, np. w zdaniu *List wyszedł na Siedlemino drzewie, niż zapowiedziano od Katarzyny* (rota z Pызdr, r. 1412) dopełnienie sprawcy *od Katarzyny* pozwala stwierdzić bierność orzeczenia *zapowiedziano*. Są to jednak wypadki rzadkie. Sprawę ułatwiłoby porównanie orze-

⁹ Zob. mój artykuł *O przysłówku w funkcji podmiotu*. „Prace Filologiczne” 25 : 1974 s. 119-126.

¹⁰ Jw. Także A. Doros omawia takie zdania (jw. s. 109). Twierdzi on, że „zarówno w języku polskim, jak i w rosyjskim dopełnienie może być w określonych wypadkach wyrażone dopełniaczem”. Przytoczył 3 rodzaje dopełniaczy: 1. *dowcipnych żartów nie słyszano, uśmiechu nie widziano*, ros. *ni słowa nie było upomianuto*, 2. *by chybiano względu* i 3. ros. *nawaleno wsiakogo sora*. Genetivus przy orzeczeniu zaprzeczonym trzeba — jak się zdaje — uważać za genetivus przyliczebnikowy pozostały po elipsie liczebnika *nic*: *nic żartów nie słyszano, nic uśmiechu nie widziano, niczto słowa nie było upomianuto*. W języku polskim te wyrażenia liczebnikowe (ściślej: genetivus) pełnią dziś funkcje dopełnień przedmiotowych bliższych przy czynnych orzeczeniach na *-(o)no* i *-to*, a w języku rosyjskim są one w dalszym ciągu podmiotami przy orzeczeniach biernych. Tak samo tłumaczą genetivus przy czasownikach typu *nawalić*. Zupełnie inny charakter mają genetiwy przy polskich czasownikach takich jak *chybić (celu)*, *użyć (czegoś)* itp.

czeń z *-(o)no* i *-to* z formami strony biernej w zdaniach z podmiotami różnych rodzajów i liczb: jeśliby się, na przykład, w jakimś tekście okazało, że strona bierna jest tworzona zawsze z łącznikami, a formacje na *-(o)no* i *-to* zawsze bez łączników, można by te formacje uznać za czynne. Badania takie są jednak uciążliwe, bo trzeba by je przeprowadzać na każdym tekście z osobna. Przykład takich porównawczych badań daje A. Podgórski w swojej magisterskiej pracy *Passivum i orzeczenia typu jedzono i pito w tekstach z 2. połowy XVI w.*¹¹

Ponieważ dzisiejsze czynne orzeczenia typu *jedzono* i *pito* wyrażają wyłącznie czas przeszły i tryb warunkowy, a orzeczenia bierne występują, i występowały, we wszystkich czasach i trybach, za wyróżniki strony biernej uważam przede wszystkim łączniki wykazujące futurum i imperativus, np. *będzie dano, zaglądano bądź* (lub: *niech będzie*) *imię jego*. Niewątpliwie bierne są orzeczenia z łącznikiem *bywa(lo)*, np. *bywa(lo) otworzono*; przy imiesłowie czynnym nie używało się tego łącznika (nie mieliśmy form typu **pisał bywa*, choć były formy *pisał jest* i *pisał był*). Wyraźnie bierne są konstrukcje z infinitiwem *być* przy 3. osobie sing. neutrius czasowników modalnych i fazowych: *ma (miało) być sądzono*; w czynnych orzeczeniach czasowniki te przyjmują formy na *-no* i *-to*: *miano sądzić, przestano jeździć*¹². Także konstrukcje typu *nie jest naleziono miasto jego* są bierne; przy czynnych orzeczeniach zaprzeczonych stoi dopełnienie w genetiwie: *nie (jest) naleziono miasta jego*. W praeteritum i w conditionalu za bierne trzeba uznać orzeczenia, przy których stoi dopełnienie sprawcy.

W tekstach pisanych pod sam koniec XV w. i później, gdy nie używano już form typu *pisał jest* (w XVI w. ukazują się one sporadycznie w wierszach i, jako archaizmy, w pismach urzędowych, np. w protokołach posiedzeń sądów wiejskich), także łącznik *jest* przy formie na *-(o)no* i *-to* wskazuje stronę bierną. Niżej pokazuję sporo takich orzeczeń. Przejdźmy do materiału.

Typ 1: *Tą drogą wtedy nie jeżdżono*

W czasie przeszłym orzeczenia występują najczęściej bez łącznika; zapisy z łącznikami *jest* i *było* są niemal wyjątkowe. Bardzo rzadko też widać łącznik *było* w trybie warunkowym. Zapisy:

(1) Też gdyby urzędnik, jen rzeczon wożny, inako rotę przysięgi mowił świadkom, niżli *jest skazano*, [...] (Et si idem officialis, qui dicitur wożny, aliter formam iuramenti testibus diceret, quam *est mandatum*...) KŚwięt IV 4. — (2) taką sumę pieniędzy, o jejez wyszej *rzeczono jest*, wyciągnął i wziął. Ib. XVIII 6. — (3) Ni *jest* podobno ten ślub [czystości] przestąpić, bo o tem *jest* dobrze *pisano*. Rprz 36 (26).

¹¹ Praca ta jest drukowana w niniejszym zeszycie (w skrócie).

¹² Przeciwno uznawaniu typu *miano sądzić* za czynny zdają się przemawiać zapisy z orzeczeniami typu *mian sądzić* 'ma być sądzony', jak w zdaniu i *przyłożył Józef wielgi kamień ku grobu, aby otworzyć nie możon przez wielgiej pomocy* (Sprawa chędogo Vrtel 107). Zapisy te są jednak wyjątkowe i dlatego nie można twierdzić, że *miano sądzić* to 'ma być sązione'.

(4) dług ten za który *obrzeczono* było. KŚwięt IV 16. — (5) Tu nie mogli w dom wnieć, iż *było zamknięto*. Rprz 380(697). — (6) A gdy się już zaczęła walka około miasta, tedy z jeną stronę *było palono* wielkim ogniem (Inchoato itaque proelio civitatis ex una parte diris ignibus urebatur). HAI 56v.

(7) list wyszedł na Siedlemino drzewie, niż *zapowiedziano* od Katarzyny, i dano jest ziemię za ziemię prawym targiem. Pызdry 342, r. 1412. — (8) ta droga nie była widana ote trzydzieści lat, ani ją (= nią) *jeżdżono*. Ib. 1003, r. 1424. — (9) gdy kto komu przygani, to jest włodyka włodyce, tegdy on, komu *przyganiono*, swoje włodyctwo ma dowieść. KŚwięt VII 20. — (10) s tego to gwałtu, o który przeciw jemu *żałowano*. Ib. XII 4. — (11) nie stało wody w Obiecane Ziemi, kiedy *łacniono*. Rprz 132(194). — (12) bom widział, kiedy na jego święte lice błotem *miotano* i *plwano* i policzki dawano wielikie. Ib. 381(699). — (13) O ktore rzeczy od Żydówki *żałowano* na mię, ty rzeczy w moj dom nie wniesiony ani ich użytku racz. Warsz 1111, r. 1456. — (14) A po dwunaście wstąpiuwo *chodzono* na on stolec marmurowy (et per duodecim gradus marmoreos ascendebant ad ipsum [thronum]). HAI 247. — (15) Przetóż kiedy w Litwie chciano mierzać imienia, do Mazowsz po mierniki *ślano*. Grzepski 1566, Tasz 100. — (16) W oktawę Ciała Bożego *sztzo* z procesyją od fary do kościoła Ciała Bożego. Herbest 1566, L s.v. isć (s. 212). — (17) Że onym bohатыrem, o których *ba-jano*, godzien był iście na wszem, by go było zwano. RejZwierz 180. — (18) tamże sie okazało, w czym dawno *wątpiono*. KochP 86. — (19) kto jej (muzyki) nie umiał, jako Temistokles, podlej hnet o nim *rozumiano*. Górn 89. — (20) Z hakownic z kilą wózków i ze dwiema lekkimi działki, których z kół nie zdejmowano, też *uszto*. Szemberk Bv, r. 1620.

(21) Też gdziekole pługiem w ogrodziech albo na poloch *orano by było*, dziesięcina z pełna ma dana być. KŚwięt I 3. — (22) Usilstwo dziewicam czyniący a gwałtem niewiasty pokalający, *byłoby* na nie *wolano*, nie będą się moc prawem niemieckim obronić. Ib. II 67. — (23) tento kmiotowic słyssał, iżby prze drugiego ślachcica pirwej jemu *było naganiono*. Ib. VI 20. — (24) Pan synowiec [...] chciał, *aby było* na inszem ogrodzie *wymierzano*. Warsz 2685, r. 1553 (s. 309).

(25) *Aby* przez woźnego tylko *pozywano*. KŚwięt III 22. — (26) Użyteczno jest pospolitemu dobremu, *aby* jenym prawem tako w Krakowie jako i w Polsce *sądzono* (Expedit reipublicae, ut uno et aequali iudicio tam Cracoviae quam Poloniae et caeterae nostrae terrae iudicentur). Ib. III 116. — (27) Syn człowieczy nie przyszedł, *by* jemu *służono*, ale by służył (Filius hominis non venit, ut ministraretur ei, sed ut ministraret. Mc 10,45). Rprz 233(403). — (28) jawnie mowil nie prze to, iżby jawnie nie *rozumiano*, ale iże ich wiele słyssało. Ib. 371(679). — (29) chcą pokazać, że ta rzecz niegodna, *by* o niej *mówiono*. Górn 154. — (30) spytała ta panna sługi, czemu *by stano*. Ib. 201.

Godne uwagi jest to, że zapisy z łącznikami *jest* i *było* występują w tekstach bardzo rzadko. Orzeczenia w tych zapisach dzisiejszy czytelnik skłonny jest uznać za bierne, zwłaszcza że mają niekiedy przy sobie dopełnienie sprawcy, jak zdanie 23: *iżby prze drugiego ślachcica pirwej jemu było naganiono*. O wiele częściej spotyka się zapisy bez łącznika, zwłaszcza w tekstach późniejszych, od 2. połowy XV w. Wyglądają na czynne. Są jednak wśród nich zdania z dopełnieniem sprawcy: *zapowiedziano od Katarzyny* (7), *od Żydówki żałowano na mię* (13) i *Aby przez woźnego tylko pozywano* (25), trzeba je więc uznać za bierne.

Niewątpliwie bierne są orzeczenia z łącznikami *bywa(ło)* i *będzie*:

(31) kołacącemu *bywa otworzono* (pulsanti *aperietur*, Mat. 7,8). Niemoj 190. — (32) przez wszytki, již przy tej przysiędze siedzieli, *milczano bywało*. KŚwięt XIII 2.

(33) Nie tako będzie; ale wszelki, kto zabije Kaima, siedmkroć nad nim *pomszczono*

będzie (Nequaquam ita fiet; sed omnis, qui occiderit Cain, septuplum punietur. Gen. 4,15). BZ 3a 32-34. — (34) Kto Bogu dosyć jest ku samemu Bożemu kazaniu i napominaniu w rozumie odłączenia, temu *będzie odplacono* równością iścina Bożą. Karta Glogera, Vrtel 441. — (35) Wy jesteście sol ziemi, a staje-li sol, w czym *będzie solono*? (Vos estis sal terrae. Quod si sal evanuerit, in quo *salietur*? = 'Υμεῖς ἐστε τὸ ἅλας τῆς γῆς' ἐάν δὲ τὸ ἅλας μωρανθῆ, ἐν τίνι ἄλισθήσεται; Mat. 5,13). Rprzem 167(265). — (36) Proście, a *będzie wam dano* (Petite, et *dabitur* vobis = Αἰτεῖτε, καὶ δοθήσεται ὑμῖν. Mat. 7,7). Ib. 171(275). — (37) a też miarą, którą komu będziecie mierzyć, *będzie wam odmierzano* (et in qua mensura mensi fueritis, *remetiatur* vobis = καὶ ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε μετρηθήσεται ὑμῖν. Mat. 7,2). Ib. 175(282). — (38) O Bożem ciele i Jego krwi *będzie* potem *powiedzano*. Ib. 297(530). — (39) podług rzymskiego obyczają nikt ni ma sądzon być, ależ nań *będzie żalowano*. Ib. 430-1(791). — (40) Bowiem tobie *będzie objawiono* od bogow, którzy są na wschodu słońca, o śmierci twojej (Dicetur enim tibi a diis orientalibus fatum tuum). HAL 29-29v.

W połączeniu z czasownikiem modalnym orzeczenie w tym typie zdań bywa niekiedy traktowane jak czynne:

(41) [N]asz pan Jezus Chrystus [...] raczył [...] rozkazywać, *kakoby* k nie (= błogosławności) *miano przyć*. Kaz. na Wsz.Św., Vrtel 377. — (42) aż na nią (= kanię) długo *wolać musiano*. Górn 200.

O wiele częściej spotyka się konstrukcje biernie:

(43) Pakliby w formie albo obyczają przysięgi zbłądził, *ma być milczano*. KŚwięt XIII 2. — (44) O summę większą niżli dwadzieścia kop *ma być roczono* trzykroć. Ib. XIII (tytuł artykułu). — (45) Ktorej godziny *ma być sądzono*. KDzik, Vrtel 131. — (46) ponieważ przysięgli na urząd, tedy *ma jem być wierzone*. Art. magd., Vrtel 120. — (47) tedy ni *ma być sądzono* w czasy zakazany. Ib. 122. — (48) A przez to kto w tych księgach przeczytać *będzie*, tę naukę od nas weźmie, iż tu *ma być rozumiano* duchownie [...]. Eccl., Vrtel 229.

Jak widać, orzeczenia w tym typie zdań wyrażały w języku staropolskim bezpodmiotową stronę bierną, ale w praeteritum i w conditionalu były czasem traktowane jak czynne. Że bywały niekiedy czynne, świadczą przede wszystkim zapisy z czasownikami modalnymi, takie jak *miano przyć*, *musiano wolać*.

Przedstawiony tu typ zdań jest bezpośrednią kontynuacją praindoeuropejskich zdań bezpodmiotowych, w których „bezosobowe” czynności i stany wyrażano formą 3. os. sing. passivi, przy czym wchodzące w skład tej formy przymiotnikowe imiesłowy biernie i adiectiva verbalia o biernym znaczeniu występowały w rodzaju nijakim, zob. zdania 1, 6, 27, 31, 35, 36 i 37, w których *jest skazano* = łac. *est mandatum*, *było palono* = *urebatur*, *by jemu słuźono* = *ut ministraretur ei*, *będzie wam dano* = łac. *dabitur vobis* = gr. δοθήσεται ὑμῖν itp. Te pie. bezpodmiotowe konstrukcje dały też początek polskim zdaniom typu *Tą drogą się nie jeździ(ło)*. i typu *Tą drogą nie było jeszcze w tym roku jeżdżone.*, o czym niżej.

Typ 2a: *Zaorano pole*

Liczne są tu zapisy z łącznikami *jest* i *było*, bardzo rzadkie z łącznikiem *jest było*. Dają po kilka przykładów:

(1) To *ustawienie* już *złożono jest* i *oprawiono* przez ono capitulum *Contingit et infra* [...]. KŚwięt IV 18. — (2) Jego mocy wszystko *stworzenie jest poddano*. Rprz 63(69). —

(3) *przyrównano jest królestwo niebieskie człowiekowi królowi (assimilatum est regnum coelorum homini regi, Mat. 18,23). Ew. św. Mat., Vrtel 390. — (4) Sidło starło jest, a my jesteśmy wyzwoleni (Laquaeus contritus est, et nos liberati sumus). Ppuł 123,7.*

(5) *tedyć więc królestwo niebieskie takoc jest ono było barzo (wielikim) niebieskim wieszeliem napelniono. Kgn 1r 23-25. — (6) iż jest było ciało wielebne [Jezusa] ze czworga przyrodzenia dobrze wyłożono, a tak wielebną pcią dobrze opraviono. Rprz 111(155).*

(7) *To też capitulum już było położono w onem kapitule Praeterea [...]. KŚwięt IV 10. — (8) a nie rozumieli tego słowa, bo było od nich skryto. Rprz 217(370). — (9) ktore zbudowanie na stu kotwic było uwiązano (aedificium classium, quod erat centum ancoris aligatum). HAI 34. — (10) a oblicze jej łzami wszystko było oblano. Sprawa chęd., Vrtel 106.*

(11) *plod, jemże wszemu światu dano uzdrowienie. Rprz 24(10). — (12) K czemu przyrównano królestwo niebieskie? Ib. 221(377). — (13) Jakom ja nie przyszedł do lasa jasionowego, gdzie pasiono bydło, owce i kozy. Warsz 2007 r. 1505. — (14) Ciało [Tęczyńskiego] jednak do Polski morzem przyplawiono i między sławne dziady pocziwie włożono. KochP 88. — (15) Kiedy ono zapowietrzenie po wzdętej bolącze poznano, poimano mnicha [...]. Górn 191.*

(16) *my skazujemy w takiej przytczy, aby doświadczono było zapłacenie (nos in tali casu decrevimus probandum factam fuisse solutionem). KŚwięt III 98. — (17) a to sie prze to działo, aby złemu diabłu skryto było człowiectwo miłego Jezukrysta. Rprz 106(146). — (18) przykazuje, aby przeciw tobie to prawo wydano było [...]. Hist.rzymskie, Vrtel 299.*

(19) *Aby win różność a sprawne rozdzielenie imiano (Ut poenarum distinctio et legitima divisio habeatur). KŚwięt III 86. — (20) Podobniej ci jest, aby jeden z twoich członków zgłinał, niżliby wszystko ciało twoje wrucono w ogień. Rprz 168(268). — (21) Zdziałatem sobie [...] kubki i kowliki złote ku służbie, aby wino do nich nalewano. Eccl 1522, Vrtel 227.*

Orzeczenia z łącznikami wyglądają na bierne. Czynnych można się dopatrywać chyba tylko w zdaniach bez łączników w odpowiednich kontekstach, np. w zdaniu 13, *gdzie pasiono bydło, owce i kozy*, i w zdaniu 15, w którym zdanie poboczne *poimano mnicha*, z orzeczeniem niewątpliwie czynnym, pozwala uznać orzeczenie zdania głównego za czynne.

Niewątpliwie bierne są orzeczenia zaprzeczone, przy których nie stoi dopełnienie w genetiwie, oraz orzeczenia z łącznikami *bywa(ło), będzie i bądź*:

(22) *ktorego jimienie na rękojemstwo nie jest dano. KŚwięt XIX 11. — (23) szukał jeśćm ji, i nie jest należono miasto jego (et quaesivi eum, et non est inventus locus eius). Ppuł 36,36. — (24) To poselstwo przedtem nie slychano [...]. Rprz 48(45). — (25) by nam było to święte plemień nie zostawiono. Rej Postylla, Tasz 11.*

(26) *Iże [...] brzemie [...] bywa niesiono (quia onus [...] deportatur). KŚwięt III 7. — (27) bo z owocu bywa poznano drzewo. Sprawa chęd., Vrtel 100. — (28) ziele [...] bożą mocą bywało osłodzono. Rprz 93(122).*

(29) *A w tobie będzie pożegnano wszystko ziemskie pokolenie. BZ 7b 20r. — (30) bo wszelkie drzewo nie czyniące owoca dobrego wyrębiono będzie [i] w ogień wrucono. Rprz 124(178).*

(31) *Bądź imię jego błogostawiono na wieki (Sit nomen eius benedictum in saecula). Ppuł 71,17. — (32) w pokoleniu jednym zagładzono bądź imię jego. Ib. 108,12.*

Bierne są też liczne konstrukcje z orzeczeniem modalnym:

(33) *miasto Kazimirz [...] temu to interdyktowi nie ma być podano. KŚwięt I 6. — (34) iże tego dnia zbawienie wszemu ludu miało skonano być. Rprz 388(713). — (35) a przeto musi moj bok i me serce [być] otworzono i przekłoto. Ib. 295(525). — (36) a takoc takie skazanie przez taką prośbę obytko być włożiono (et sic huiusmodi sententia per talem petitionem consuevit retractari). KŚwięt III 45.*

Nie znalazłem w swoim obfitym materiale orzeczeń typu *Janowo świadectwo musiano (miano, można, chciano itp.) przypuścić*. mających niewątpliwie znaczenie czynne, z czego wniosek, że albo ich nie używano, albo występowały bardzo rzadko.

Dodać tu trzeba, że spotyka się też w tekstach, zwłaszcza od 2. połowy XVI w., orzeczenia z imiesłowem biernym w deklinacji złożonej, np.

(37) *we mnie zamęczone jest serce* moje. Pfl 142,4, Vrtel 28. — (38) *ani imię jego słyszane jest przy krzcie naszym [...]*. Grzegorz Paweł z Brzezin.¹³

Przegląd materiału skłania do wniosku, że w najstarszych tekstach zdania typu *Zaorano pole*. były najczęściej traktowane jak dwuczłonowe z orzeczeniem biernym. Stosunkowo rzadko spotyka się konstrukcje, w których orzeczenie można uważać za czynne, a dawny podmiot za dopełnienie.

Typ 2b: *Policzono to wszystko*

I w tym typie licznie występują orzeczenia z łącznikami zarówno w tekstach najstarszych jak i późniejszych:

(1) *co rzezono jest* pospolicie narzeczanie albo naganianie (*quod vulgariter dicitur narzeczze vel nagany*). KŚwięt III 94. — (2) aby się napełniło, *co jest rzezono* od Boga przez Izajasza proroka. Rprz 178(288). — (3) *cokolwie* człowiekowi od Boga Ojca *jest przydano [...]*, *nie jest wrodzono*. Ib. 424(779). — (4) i scrutinyum *to, które teraz jest postanowiono* na tym sejmie, [...] przyjmują. Warsz 2646, r. 1545. — (5) cokolwiek [człowiek] ma w sobie, *wszystko* w nim *jest mądrze uczyniono*. Górn 407.

(6) tako robaki jako ptastwo niebieskie [...] *zaglądano było wszystko* z ziemi. BZ 5a 34. — (7) skazanie [...], *jeż było odwołaním abo naganiením zawieszono [...]*. KŚwięt III 51. — (8) *Przedtem, niż to było stworzono, gdzieżeś ty był [...]*? Rprz 116(164).

(9) *To też już położono* pod rubryką *Wstecz [...]*. KŚwięt IV 14. — (10) Gdy dzie *wszytko uczynicie, co wam kazano [...]*. Kaz. na Wsz.Św., Vrtel 382. — (11) *co wam ustawiono*, to czyćcie. Rprz 124 (179). — (12) Skoro przed urząd przyszło, *wszystko mu zabrano [...]*. Frm 20.

(13) *wszystko, cokole by się stało alibo osądzono było [...]*. KŚwięt III 16. — (14) pan, *ktoremu to iste spełniono by nie było [...]*. Ib. XII 4.

(15) Nie przeto pyta miły Krystus, iżby nie wiedział, *ale by to napisano*, bo chciał, *by to wiedziano [...]*. Rprzem 423 (777-8). — (16) *Wziąłbych przedsię, by co дано [...]*. KochP 24.

Orzeczenia z łącznikami *jest* i *było* wyglądają na bierne, zwłaszcza te, które mają przy sobie dopełnienie sprawy, jak zdania 2 i 3. Orzeczenia bez łączników (9-12 i 15-16) mogą być uznane za czynne. Stronę bierną wyraźnie widać w niektórych zapisach z orzeczeniem zaprzeczonym i w zapisach z łącznikiem *będzie*:

(17) a też na *wszytkim jego świętym cieie* nie ostało było *namniejsze miesce* całe skory, *ktore by nie zdrano*. Rprz 448 (822). — (18) [W cieie Jopa] nie było *miesce, ktore by nie urażono*. Ib. 488 (822).

(19) *To wszystko będzie wzjawiono* i ciężko *pomszczono*. Rozm. Polik., Vrtel 205. —

(20) *A co mi kolwiek z stolicy papieskiej będzie poruczono*, pilnie będę sprawował. Krowicki, Tasz. 92.

¹³ Z materiałów A. Podgórskiego.

Bierne są też, oczywiście, orzeczenia z imiesłowem w deklinacji złożonej, np:

(21) I będzie jako drzewo, *które szczepione jest* podle stoków wód. Psalterz krak., Vrtel 246. — (22) Ty nie miej za stracone, *co może być wrócone*. KochP 42.

Orzeczenia modalne i fazowe są notowane jako bierne i jako czynne (w typie *Zaorano pole*. spotkałem tylko bierne):

(23) *to wszystko* onemu, komu żałość jest, *dano ma być*. KŚwięt X 7. — (24) *Co ma być czyniono* z onymi, którzy by chcieli tę regułę przyjąć. Reg. franc., Vrtel 444. — (25) *I to być musi* do fraszek *włożono*, jako prałata jednego uczczono. KochPr 24.

(26) iżby *to miano dzierzyć* co ociec naprzód za zdrowia zapisał. Rprz 88 (113). — (27) *ukazuje, iż to miano uczynić*. Ib. 263 (462). — (28) przez hana krymskiego już *to poczęto było traktować*. Pasek 484. — (29) A jam kazał ryb szukać w tym a w tym mieście, a *nie można nic dostać*. Ib. 502.

Sytuacja zdań typu *Policzono to wszystko*. jest, jak widać, podobna do sytuacji zdań typu *Zaorano pole*., ale nie identyczna: są zapisy z zaimkiem przy czynnym orzeczeniu modalnym i fazowym, ale brak zapisów z rzeczownikiem przy takim orzeczeniu, można więc przypuszczać, że zaimek częściej był traktowany jak dopełnienie niż rzeczownik.

Dodać tu jeszcze należy, że kłopotliwe są niekiedy zdania z pierwotnym podmiotem w postaci zaimka *nic* przy orzeczeniu zaprzeczonym, bo ten zaimek ma dopełniacz równy mianownikowi. Kilka przykładów:

(30) *boć jest nic nie skryto*, czego by nie zjawiano. Rprz 189 (311). — (31) z głębokich tajemnic Boskich, przed którymi *nic zakryto nie było* [...]. Rej, Tasz 11. — (32) na pierwsze wołanie *nic* mu *nie odpowiedziano*. Górń 223. — (33) *Ale by nic dawności nie było zapamiętano* alibo *nie wiedziano* [...]. KŚwięt III rubr. (s. 288).

Typ 2c: *Wiele ludzi ubito*. itp.

Rzadko się tu spotyka łączniki *jest* i *było* zarówno w czasie przeszłym, jak i w trybie warunkowym, liczne są natomiast zapisy z orzeczeniem bezłącznikowym:

(1) jako mi go *tyle jest zastawiono*, tego pasa. Warsz 2474 r. 1529.

(2) Gdy jednego czasu królowi jm. *przywiedziono było* z Niemiec *niemalo* pięknych *frezów* wronych, król jm. radził sie z panem koniuszym a z panem obożnym, co by za rząd dać na nie miał. Górń 186. — (3) *Rozbito było* nad rzeczką [...] *namiotów 24*, gdzie sama hosudaryni stała [...]. Niemoj 14. — (4) *Aleć* po staremu nietrudno było o to, bo *projektów było gwałt narzucono* i w Warszawie, i w wojsku. Pasek 368.

(5) O które rękojemstwo Mikołaj na mię żałował, za to jemu *dosyć uczyniono*. Warsz 621, r. 1434. — (6) gdzie sześć *wołów* było wziąć, *trzydzieści* alibo *cztyrdzieści brano*. KŚwięt III 25. — (7) A bor był wielki a straszny, bowiem *wiele ludzi* w nim *zabijano*. Żywot Amand., Vrtel 153. — (8) *boć ich wiele wezwano*, ale *mało wybrano*. Rprz 238 (413). — (9) *A co* (= ile) *złych słów* po cichu zewsząd mu *nadano* [...]. RejZwierz 59. — (10) A na dzień *po półgroszku płacono* od żniwa. Frm 18. — (11) *Niemców nacięto, nabrano* i z pola *zegnano*. Pasek 514. — (12) Siostry, ogień napalono i *placu nam postąpiono*. KochP 56. — (13) Rozkoszy na świat szczerzej nie podano, ale do każdej *zólci przymieszano*. KochFr 72. — (14) Ale przecię pszennego lub żytnego [*chleba*] *dostawano* mi, osobliwie od szlachty *przysyłano*. Pasek 45.

(15) aczkole jemu przez kupca *nie byłoby dosyć uczyniono*. KŚwięt II 46. — (16) bo już by się był trudno miał zaprzeć słów swoich, *zeznawszy, choćby mu było i najwięcej dawano*. Pasek 59.

(17) Prosił, *aby mu dano papiru a czyrniła* [...]. Żywot Aleks., Vrtel 449. — (18) I przykazał Aleksander, *żeby naczyniono ogniów wiele*, HAL 162 v. — (19) Bo kiedyby każdemu zarówno płacono, wierz mi, *siła by dobrych ze złych naczyniono*. RejZwierz 210.

Niewiele znalazłem zdań z orzeczeniem wyraźnie biernym (z łącznikami *będzie i być*):

(20) ustawiamy, aby z jimienia tych to umierających, *acz tyle w niem będzie należono*, kielich za połtory grzywny [...] sprawion był. KŚwięt III 54. — (21) temu, który ma, *będzie więcej dano*. Rprz 201 (336).

(22) paknieli *będzie* [rana] kijowa a krwawa, tedy jako i za mieczową renę wykładamy *dosyć być uczyniono*. KŚwięt III 97 (łac. [...] sicut pro vulnere gladiali declaramus satisfaciendum).

Wyraźnie czynne jest orzeczenie z czasownikiem modalnym:

(23) *gdzieby miano wziąć sześć wołów*, tu wezmą trzydzieści abo czterdzieści. KDział, Vrtel 190.

Jak widać, zdania z pierwotnym podmiotem liczebnikowym mogły być w języku staropolskim rozumiane jako bierne i jako czynne. Jednakże niewielka liczba zapisków z łącznikiem *jest* oraz używanie łącznika *było* prawie wyłącznie w orzeczeniach o znaczeniu czasu zaprzeczonego świadczą za tym, że orzeczenia w tym typie zdań częściej bywały czynne niż bierne.

Pamiętać należy o tym, że orzeczenia bierne mogły przy podmiocie liczebnikowym być formowane inaczej niż w zdaniach tu pokazanych, mianowicie mogły stać w liczbie mnogiej (*constructio ad sensum*) lub mieć orzecznik w formie genetiwu plur. (kongruencja z rzeczownikiem „liczonym”):

(24) *wiele rzeczy w sądziech* [...] inako a rozmaicie *rozciągniony a skazany bywają* [...]. KŚwięt II, s. 232. — (25) i *wiele innych* w tymże pułku królewskim *nastrzelanych było*. Jemioł 95.

Typ 2d: *Kazano mu wynieść*

Wziąłem tu pod uwagę formy na *-(o)no* i *-to* tylko od tych czasowników, które rządzą „bezokolicznikiem obiektowym”, tzn. takich jak *kazać*, *poruczyć*, *dopuszczyć*, *dać* itp. Czasowniki rządzące „bezokolicznikiem subiektywnym”, takie jak *mieć*, *móc*, *musieć*, *zamierzać* itd., uważam za modalne; nie wchodzi one w skład konstrukcji tu omawianych¹⁴.

Spotkałem tylko zapisy z orzeczeniem w czasie przeszłym i w trybie warunkowym:

(1) Ale jako śmiał Piotr święty uderzyć, a *ono* jemu *było* *przykazano* [...] *nie przeciwie się* we złem. Rprz 351 (638). — (2) Ten płakał, co mu go *wieść* *było* *poruczono* [...]. Rej

¹⁴ Terminy *bezokolicznik obiektowy* i *bezokolicznik subiektywny* za badaczami czeskimi, zob. E. Lotko, *Funkcja syntaktyczna bezokolicznika w gwarach zachodnio-cieszyńskich*. Wrocław 1964.

Zwierz 43. — (3) bo *przyrzeczone im było* przy traktatach *puścić* wolno same osoby [...]. Pocz 29.

(4) kiedy jej *kazano* Józefa *pojąć* oblubieńcem. Rprz 42 (36). — (5) Picia też wszelakiego *przedawać* *zakazano*. Niemoj 291-2. — (6) *Pozwolono* im in theatro publico w Warszawie tryumf *czynić* [...]. Pasek 344. — (7) Bo mię zaraz *pobrać* *dano*, czego mi *czynić* nie miano. KochP 65. — (8) Wy, mówię, którym ludzi *paść* *poruczono*. Ib. 46. — (9) w targ też *nie dopuszczono* *chodzić*, tylko z poranku jednemu od wszystkich. Niemoj 293.

(10) *prosil, by im* *dozwolono* *uciekać*. HAl 77-77v. — (11) *prosić, aby im* *umrzeć* *dopuszczono* [...]. Górn 268.

Znalazłem tylko jeden zapis z orzeczeniem modalnym:

(12) postawili nas daleko od zamku [...] nic nam jeść ani nazajutrz nie dawszy, *ani* też *kupić* *dopuszczać* *chciano*. Niemoj 291.

Brak tu orzeczeń wyraźnie biernych, np. z łącznikiem *będzie*, co dziwi, bo słyszy się przecież dzisiaj zdania w rodzaju *Jak ci będzie* *kazane* *wyjsć*, *to* *wyjdiesz*. Chyba to nie przypadek, bo przejrzałem sporo tekstów z XIV-XVII w. w poszukiwaniu takich orzeczeń, ale ich nie znalazłem.

Orzeczenia w tym typie zdań mają strukturę identyczną z czynnymi orzeczeniami modalnymi: *kazano* (*pozwolono*, *dano* itp.) *kupić* jak *chciano* (*musiano*, *miano* itp.) *kupić*. Wygląda na to, że czasowniki rządzące „bezokolicznikiem obiektowym”, takie jak *kazać*, *nakazać*, *dać*, *pozwolić*, *dopuszczać* itp., były traktowane w języku staropolskim jak modalne, więc zawsze czynne. Bezokoliczniki zależne od nich nie pełniły już funkcji podmiotów. Zdania typu *dozwolono im uciekać*, bez dopełnienia zależnego od infinitiwu, były traktowane jak zdania typu *musiano* (*chciano* itp.) *uciekać* (modalne czynne typu 1), a zdania typu *Przyrzeczone im puścić wolno same osoby*, z dopełnieniem zależnym od infinitiwu, traktowano jak zdania typu *Chciano* (*musiano* itp.) *puścić wolno same osoby*. (modalne czynne typu 3a, zob. niżej).

Zdanie 1, *a ono jemu było przykazano nie przeciwieć się we złem*, ma „pusty” podmiot *ono*. Znamy ten formalny podmiot z gwarowych zdań „bezpodmiotowych” (tzn. nie wykazujących nazwy wykonawcy czynności czy podmiotu stanu kongruentnej z orzeczeniem): *Óno nawet nie bardzo grzmiało, tylko sie błyskało strasznie.*, *Óno mi sie tak tylko powiedziało.*, *Óno tag bardzo nie było napalone w tym piecu.* itp. (Żółkiewka, były powiat krasnostawski)¹⁵.

Wszystkie omawiane tu zdania mają orzeczenia w activum, nawet te z łącznikiem *było* (zdania 1-3, czas zaprzeszyły).

Typy 2e i 2f: *Powiedziano jej, iż Jezus już jęt.*, *Rzeczono*: „*Ząb za ząb, oko za oko.*”

Oba typy traktowane są w zabytkach jednakowo, omawiam więc je razem. Liczne są zapisy z łącznikami *jest* i *było*. Przykłady ograniczam do minimum.

¹⁵ H. Koneczna podaje przykłady z „pustym” podmiotem *ono* z gwary łowickiej w artykule *Od zdań podmiotowych do bezpodmiotowych*, „Poradnik Językowy” 1955 s. 285 i 289 oraz w artykule *O budowie zdania Imćpana Paskowego* s. 350-351.

(1) *jest* im *zapowiedziano*, aby dawać ludziem pieniądze nie mieli na listy [...]. KŚwięt VI 18. — (2) *bo jest* o mnie *pisano*, iż „Uderzę pasterza, a wszystkie się owce rozbieżą mojej cztrody”. Rprz 321 (580).

(3) Prawda, aczkolwiek niektórych czasów przeciw rozumowi *było dzirżano a chowano*, iż tacy złościny [...] wyzwalani bywali [...]. KŚwięt III 21. — (4) *bo było przykazano* w starym zakonie, iż mieli to jagnię jeść obuwszy się. Rprz 299 (533). — (5) nalazł miejsce, gdzie *napisano było*: „Duch Boży na mię [...]”. (*invenit locum, ubi scriptum esset: Spiritus Domini super me [...]*). Łuk. 4,17-18). Ewang. Zam., Vrtel 432.

(6) A gdy ten list oglądano, natemieście *uznano*, iż był syn Eufamijanow. Leg. o św. Al., Vrtel 179. — (7) aże jej [Maryi] *powiedziano*, iż [Jezus] już jęł. Rprz 327 (591). — (8) Słyszeliście, iż *rzeczono*: „Ząb za ząb, oko za oko”. Ib. 169 (269). — (9) O tym właśnie *rzeczono*: „Karmion ten wronami”. KochFr 83.

(10) *aby nie ubaczono*, iż jest on był niewinien [...]. Rprz 66 (75). — (11) Piotr też stał między jimi, *by nie rzeczono*, iż jest zwolnik Jezukrystow. Ib. 368 (674).

Nie natrafiłem na zapisy z łącznikami *będzie i bądź (niech będzie)*. Znalazłem jednak orzeczenia bierne z czasownikami modalnymi:

(12) Ustawieniem tym *dzirżano ma być*, aby prze winę panowę [...] kmięc nie ma być pociądzan. KŚwięt IV 42. — (13) tego dla *obyżrzano ma być*, aby sędzia miał przez służebnika jawno [...] kazać wołać [...]. Ib. VI 12.

Zapisy te przedstawiają stronę bierną orzeczeń. Nie zapominajmy jednak o tym, że wśród zdań bezłącznikowych — jest ich sporo — mogą być zdania z orzeczenia-mi czynnymi.

Typ 2g: *Tak(o) mi mówiono., Jak(o) wyżej powiedziano.*

Cytuję tu drobną część znalezionych zapisów:

(1) A tedy więc *jest* (ci) jim (to) *było przez świętego anjoła tako odpowiedziano*, iż ci wasz Pan [...] z dalekich ci stron (on) przydzie(ć on) k wam [...]. Kgn 2r 9-13. — (2) *będę* li nieco pisać na cześć a na chwałę Bogu wszechmogącemu, *jakoż jest było* przed tym innym doktorom przez mię *zjawiono* i popisano w księgach potwirdzonych. Rprz 121 (174).

(3) kakoby sędzia niesprawiedliwie, *jako przerzeczono jest*, skazanie uczynił [...]. KŚwięt III 114. — (4) *Bo jest* o mnie *tako pisano*, iż *będzie* ich w mie wierzyć, iż mie nigdy nie widzieli [...]. Rprz 149 (228). — (5) *Jako napisano jest* w księgach Izajasza proroka: „Głos wołającego na puszczy [...]” (*Sicut scriptum est [...]*, Łuk. 3,4). Ewang. Zam., Vrtel 416. — (6) *aby* też dali obiatę, *jako rzeczono jest* w zakonie Bożym (ut darent hostiam, *secundum quod dictum est in lege Domini [...]*, Łuk. 2,22-24). Ib. 410.

(7) Jakom ja nie podjął się Jachnie trzech kop piacić gotowymi pieniędzi, ale bydłem, *jako by[ł]o słożono*. Warsz 326, r. 1428. — (8) Miałem nadzieję, że mi żyć miano, *tak jako było* z chucią *obiecano*. KochFr 11. — (9) Szwedzi wyszli nazajutrz i działa dwa z sobą wyprowadzili, bo *tak* w traktatach *było postanowiono* [...]. Pocz 34.

(10) może pociądzan być podług, *jako niżej popisano*. KŚwięt II 130. — (11) natychmiast bieżał do kościoła i najdzie swoje bogi wszystkie złamany, *jako jemu powiedano*. Rprz 76 (93). — (12) dajem dziesięcinę i ine, *jako* w zakonie *pisano*. Ib. 260 (455). — (17) Figiś zjadł, które mnie chowano, *tak* mi na cię *powiedano*. Ezop, Vrtel 315.

Duża liczba zapisów z łącznikiem *jest* pozwala przypuszczać, że zdania tego typu często bywały bierne. Świadczą też za tym zapisy z dopełnieniem sprawcy (zdania 1 i 2). Wyraźnie *passivum* widać w przykładach:

(18) zaprzął miłego Jezukrysta, *jako* potem szyrzej o tem *będzie powiedziano*. Rprz 368 (673). — (19) Tym sie też ma obyczajem rozum i pamięć w'człowicze miękkim [...], *jako* o tym też niżej *będzie namieniono*. Glaber, Vrteł 286.

(20) A *takież* (= tak samo) o gajoch, gdzie mało jest lasow, *ma być rozumiano i chowano*. KŚwięt VI 24. — (21) A *takież* do wtorego niestania *ma chowano* alibo *rozumiano być*. Ib. II 25.

Nie można stwierdzić, czy zaimki *tak(o)*, *jak(o)* i *kak(o)* pełniły w tych zdaniach funkcje podmiotów przy orzeczeniach biernych (i dopełnień przy orzeczeniach czynnych). To możliwe, ale niepewne. Można też ten typ zdań utożsamiać ze zdaniem typu 1 (*Tą drogą wtedy nie jeżdżono*).

Typ 3a: *Schwytano złoczyńcę*

Bardzo rzadko występuje tu łącznik *jest*, częściej łącznik *było*. Najczęściej spoka się orzeczenia bezłącznikowe. Trochę przykładów:

(1) i *dano jest ziemię* za ziemię prawym targiem. Pызdry 342, r. 1412. — (2) Gdyż *dawność* prze gnuśstwo alibo leniŭstwo panow *jest ustawiono*. KŚwięt III 39. — (3) To też capitulum owszejki zbywa, bo *je jest* już *położono* w kapitule *Expedit* [...]. Ib. IV 46.

(4) Natychmiast sie podniósł, który był umarł, a *związano* jemu *było ręce i nogi*. Rprz 252 (439). — (5) książę urbińskie radziło sie, coby z tą ziemią czynić miał, *którą było wykopano* [...]. Górn 178. — (6) Skotnicki, mimo strach, którym *go* dobrze *było nakarmiono*, jeszcze sie długo wstydzic musiał [...]. Ib. 225.

(7) Jako ta barć, o którą mi *dano winę*, ta jest rozdzielona [...]. Warsz 95, r. 1421. — (8) O którą głowę Jan na mię żałował, o tę *mię* snim *ujednano* [...]. Ib. 296, r. 1428. — (9) I rzekł Bog: *Bądź światło!* I *stworzono światłość*. BZ 1a 10-11. — (10) Ażaś nie czytał świętych żywota, co mieli ciężkie kłopoty: jako *panny mordowano, sieczono i biczowano*, nago *zwłoczono, ciało żżano i pirsii rzezano*; potem do ciemnice *wiedzono, niektóre głodem morzono*, potem w powrozie *wodzone*, okrutnemi dręczący mękami, *targono(!)* je osekami. Rozm.Polik., Vrteł 209. — (11) Jako *je* (= prawo) *zbudowano*, tak jim (= nim) sądzić muszę. RejZwierz 29.

(12) Że onym bohatyrem [...] godzien był iście na wszem, *by go było zwano*. RejZwierz 180. — (13) *aby cie było pirwej* w sztuki *zsiekanó*, niżem ja do twej gospody iść pomyślił! Górn 224. — (14) Wyprawiali się bowiem na tę ekspedycyją cunctando, których gdyby był król czekał, jako mu niektórzy radzili, bardzo by się było źle stało, boby był czas upłynął, *Wieden by było wzięto*, boby był już dłużej nie wytrzymał. Pasek 559.

(15) Chcemy, *aby winę* przerzeczoną w przelożonych czterzech przytzcach naszej komorze *przydano*. KŚwięt III 26. — (16) myśliła, *aby* już jej *syna* miłego *umęczono*. Rprz 380 (698). — (17) A natychmiast przykazał, *aby łodkę uczyniono* z rokininy. HAI 165.

Nie ma w tekstach zdań z łącznikami *bywa(ło)*, *będzie* i *bądź* (*niech będzie*), tzn. zdań z orzeczeniami wyraźnie biernymi. Orzeczenia z czasownikami modalnymi i fazowymi mają postać właściwą formacjom czynnym:

(18) tegoż dnia *miano zabić baranka* ku wieczeryz [...]. Rprz 292 (519). — (19) Bo obyczaj był, kiedy *kogo chciano umorzyć*, iż je też biczowano, ale nawięcej czterdzieści razow *miano go uderzyć*. Ib. 449 (824). — (20) Wierę *te psy okarmić musiano*, iż niedźwiedzia brać nie chcą. Górn. 214 — (21) i wróciła sie do Betleem, kiedy *poczynano* napierwej *żąc jęczmienię*. Leopolda Tasz 38.

(22) w on czas wyszło jest przykazanie było od tego to cesarza [...] tego dla, iżbyć ten to szwyciek *świat popisać było miano*, toć jest wszytki *ludzie* [...]. Kgn 175v-176r.

Znalazłem tylko trzy zapisy, w których orzeczenie na *-(o)no* z dopełnieniem biernikowym mogłoby być odczytane jako bierne:

(23) Piramus z panną Tyzbe tak sie miłowali, / Że dla wspólnej miłości gardł nie litowali. / Bo choć *ich* od rodziców *strzeżono* tak silnie, / Jednak na miejsca pewne schadzali sie pilnie. Frm 22. — (24) a przeth pusczy nasz, bo *bądye thwoya chwąła obyavy[o]no* przeth nym przesznasz (Dimitte nos, quia erit sibi tua gloria per nos revelata). HA1 105. — (25) i nie ukaże się u ciebie nic kwaszonego, *ani widziano będzie kwas* we wszytkich granicach twoich (non apparatus apud te aliquid fermentatum, nec in cunctis finibus tuis. Ex. 13,7). Biblia Gdańska.

Wyrażenie *od rodziców* w zdaniu 23 znaczy tu jednak, jak mi się zdaje, nie 'przez rodziców', lecz 'ze strony rodziców, na polecenie rodziców', nie uważałbym go więc za dopełnienie sprawcy charakterystyczne dla konstrukcji biernych.

W zapisie 24, zacytowanym tu w pisowni oryginalnej, fragment *bądye thwoya chwąła objawyno* można czytać *będzie twoją chwałę objawiono* (w zabytku samogłoski nosowe są oznaczane przez *ą*, ale często też przez *a*) lub *będzie twoja chwała objawiono* (jeśli to nie zwyczajny błąd: *obyavyno* zamiast *obyavyona*). Lekcję *będzie twoją chwałę objawiono* odrzucam, bo accusativus przy orzeczeniu biernym występować, moim zdaniem, nie może. Zapis pochodzi z *Historii Aleksandra* z r. 1510, w której jest sporo rusycyzmów (*doczka, oziero, bolszy* itp.), dlatego prawdopodobna wydaje mi się lekcja *będzie twoja chwała objawiono*, identyczna z rosyjskimi gwarowymi konstrukcjami typu *poznano budiet prawda*¹⁶. Znalazłem jeszcze jeden zapis z taką konstrukcją z początku XVII w.:

(26) wielkość chorągwi i ludzi [Turków] nad nasze szańce jako chmura poszła, ale łątwie takimże sposobem od wypadających naszych w pole zrażeni byli i [zrażone też były] kosze, które już były porąbano [...]. Dziennik 1621 s. 2r.

Przy tych zapisach fragment zdania 25 *ani widziano będzie kwas* można uznać za konstrukcję z nominatiwem (*kwas*) przy orzeczeniu na *-no*.

Nic więc nie stoi na przeszkodzie stwierdzeniu, że zdania typu *Schwytano zło-czyńcę.*, z biernikowym dopełnieniem przy orzeczeniu na *-(o)no* i *-to*, są traktowane jak czynne od początków historii naszego języka do dziś¹⁷. A z tego wniosek, że powstały w okresie przedhistorycznym.

W tych czynnych orzeczeniach łącznik *jest* spotyka się w tekstach sprzed 2. połowy XV w. Orzeczenia z łącznikiem *było* w indicatiwie przedstawiają czas zaprzeszyły (zapisy 4-6), a w conditionalu pokazują czynności (stany) wcześniejsze od innych (zap. 12-14)¹⁸.

¹⁶ O tego typu konstrukcjach pisze Doros w cytowanej książce na s. 94-95 i 99-101. Na s. 101 cytuje rotę *Jaco czszo dano Miculayowi wina o kon, o ssamostrzal, tego jest praw.*, w której *wina* uważa za nominativus. Myli się; *wina* należy czytać *winę*, bo samogłoski nosowe często w tekstach są oznaczane przez *a*.

¹⁷ Dowiódł już tego A.M. Lewicki w artykule *Geneza struktur typu „Podano herbatę”*.

¹⁸ Stwierdziła to już Koneczna w artykule *O budowie zdania...* „Poradnik Językowy” 1956 s. 346.

W zapisach 3 i 11 przy orzeczeniach stoi forma *je* (acc. sing. od *ono*), a w zapisie 10 zdanie *ciało żżono* z niewątpliwym accusatiwem *ciało*. Świadczy to o wciąganiu zdań typu *Zaorano pole*. (2a) i *Policzono to wszystko*. (2b) do zdań typu *Schwytano zloczyńcę*.

Typ 3b: *Nie schwytano zloczyńcy*

W tekstach spotyka się wyłącznie zdania z orzeczeniami w czasie przeszłym i w trybie warunkowym. Kilka przykładów:

(1) kiedy sołtys łupion i zabit, tego łupu *nie niesiono jest* do Mikołajewej domu [...]. Rota poznańska r. 1398, Vrtel 47.

(2) A Adamowi *nie było należiono pomocnika* podobnego jemu. BZ 2a 12-14r.

(3) Jako Jakubowi *opasania nie wzięto* [...]. Warsz 12, r. 1421. — (4) Jako *mnie ot Gałęzi nie otkupiono*. Ib. 290, r. 1428. — (5) Gdyż jej *nie wianowano* przed prawem. Ort.magd., Vrtel 117. — (6) i żądał tamo napełnić swój brzuch młota, które świnię jadły, a onemu *jego nie dano*. Rprz 225 (386). — (7) Królowa do mszej chciała, ale *kapelana doma nie należiono*, bo pilnował dzbana. KochFr 49.

(8) a *gdyby tego dnia wszystkich rzeczy nie dokonano*, tedy [...]. KDzik, Vrtel 131. — (9) Opowiedaj głupiemu podług jego głupości, *aby go nie miano* za mądrego. Marchołt, Vrtel 269. — (10) chwalcież, ale skromnie, *by pochlebstwa* jakiego *nie uznano* po mnie. KochFr 54.

(11) Bo mię zaraz pobrać [za mąż] dano, *czego mi czynić nie miano*. KochP 65. — (12) ani na okup, ani za odmianą żadną *puścić go* [z niewoli] *nie chciano*. Górn 272. — (13) a na koniec *ani go* (= owsa) *dostać można* [...]. Ib. 221.

(14) *Jeśliby sam do Moskwy* [...] *waściów* wszystkich *sprowadzić nie można*, tedy prosto ku granicom *waściów* poprowadzą. Niemoj 279.

Wszystko wskazuje na to, że mamy tu zdania z orzeczeniami czynnymi. W zapisach 3, 6, 10 i 11 dopełnieniami są rzeczowniki i zaimki rodzaju nijakiego.

Typ 3c: *Używano tych słów*

Zapisów niewiele, bo czasowników z rekcją dopełniaczową mamy stosunkowo niedużo. Nie ma wśród nich konstrukcji z orzeczeniami biernymi. Kilka przykładów:

(1) *Gdyż jest było doświadczono* dnia świętego wielkiego [...]. Rprz 261 (459). — (2) jedna pani powiedziała, *gdy jej pymano* na jednej biesiadzie [...]. Górn 181. — (3) *tego białym głowam dopuszczono*, aby sie stroiły. Ib. 254. — (4) dobierając słowa [...] te, *którychby* pospolicie *używano*. Ib. 74.

Typ 3d: *Ubierano się., Śmiano się.*

Zapisy z formami na *-(o)no* i *-to* + *się* są stosunkowo rzadkie. Nie spotkałem wśród nich form typu *ubierano się, myto się*, tzn. form utworzonych od czasowników sensu stricto zwrotnych, w których zaimek *się* można uważać za dopełnienie przedmiotowe bliższe. Znalazłem jednak zapis z bezpodmiotową formą czasownika

chrzcić się 'być chrzczonym' (zap. 9), gdzie zaimek *się* pełni tę samą funkcję syntaktyczną. Wszystkie inne zapisy mają czasowniki typu *śmiać się, odezwać się, ubiegać się* itp., gdzie *się* pełni funkcję formantu o niejasnej dziś funkcji semantycznej. Przykłady:

- (1) *Więc się po nim pytano, po wszystkich domiech szukano.* Leg. o św. Al., Vrtel 178. — (2) *A co złych słów po cichu zewsząd mu nadano, gdy na to budowanie jemu się składano.* RejZwierz 59. — (3) *a nigdy mu się nie odezwano.* Górń 236. — (4) *Ono zaś, jak się dowiedziano, że wojsko nasze rusza do Polski [...].* Pasek 79. — (5) *a teraz barzo by się z tego śmiano.* Górń 102. — (6) *aby się do nich [...] o radę ubiegano.* Ib. 117. — (7) *aby się im dziwowano [...].* Ib. 145. — (8) *godniejsza tego była, aby się o nią starano, niż ona o kogo.* Ib. 149. — (9) *mówili, iżby się miano krzcić i Ducha świętego przyjąć [...].* Rprz 130 (191). — (10) *aby mu się barzo śmiać miano.* Górń 185. — (11) *aby się o nim dowiedzieć nie można.* Ib. 198.

Wygląda na to, że orzeczenia tego typu były czynne. Są jednak wyjątki:

- (12) *Oto położon jest ten na upad i powstanie wielu w Israel na znamie, ch[{}]oremu się będzie przeciwiano ([...] in signum, cui contradicetur. Łuk. 2,34).* Ewang. Zam., Vrtel 412. — (13) *A mają [zamiast ma] się być wystrzegano, i pilnie, aby żaden kacierz [...] nie przymowan żadnym obyczajem w tento zakon [...]. ([...] praecavendum est sollicitate [...]).* Reg. franc., Vrtel 444. — (14) *Cześć ma być dawana mistrzowi, a miotły się ma być bano.* Marchołt, Vrtel 268.

Czasowniki *przeciwiać się, wystrzegać się i bać się* są czynne ze znaczenia i nieprzechodnie i chyba dlatego utworzono od nich bierne orzeczenia bezpodmiotowe. Te 3 zdania można byłoby zaliczyć do zdań typu *Tą drogą wtedy nie jeżdżono*. (biernych bez dopełnienia biernikowego). Można je jednak uważać za niezręczne tłumaczenia łacińskich biernych orzeczeń bezpodmiotowych *contradicetur, praecavendum est i timendum est*.

Konstrukcje nie sklasyfikowane

Konstrukcje z orzeczeniem *dziano* + dat. + nomen proprium, chyba czynne, powstały z podmiotowych biernych z podmiotem *imię*¹⁹, por.:

- (1) *Eufemijan jemu dziano, wielkiemu temu oanu, a żenie jego dziano Aglijas.* Leg. o św. Al., Vrtel 173. — (2) *ten to cesarz rzymski, coż ci mu jest było to imię Octavianus dziano [...].* Kgn, Vrtel 39.

Kłopotliwa jest sprawa bezpodmiotowych zdań staropolskich typu

- (3) *Dano w Szamotulech we jśrode.* List z r. 1429, Vrtel 115. — (4) *Wybijano w Krakowie przez Jeronima Wietora [...].* Vrtel 226. — (5) *Wyrażono w Krakowie przez Jeronima Wietora.* Ib. 270. — (6) *Prasowano w Krakowie przez Floriana Unglera.* Ib. 285.

Orzeczenia w tych zdaniach mogą być czynne, ale można je też uważać za bierne.

¹⁹ Tak samo tłumaczy tę sprawę Doros (jw. s. 103-104); *dziano* uważa za activum.

Zestawienie

Przeгляд staropolskich zapisów z orzeczeniami na *-(o)no* i *-to* wykazał, że we wszystkich wyróżnionych tu typach zdań mogły występować orzeczenia czynne, a tylko w niektórych orzeczenia biernie. Widać to wyraźnie w zestawieniu:

	biernie	czynne
1 <i>Tą drogą wtedy nie jeżdżono</i>	+	+
2a <i>Zaorano pole</i>	+	+
b <i>Policzono to wszystko</i>	+	+
c <i>Wiele ludzi ubito</i>	+	+
d <i>Kazano mu wynić</i>	—	+
e <i>Powiedziano jej, iż...</i>	+	+
f <i>Rzeczono: „Ząb za ząb...”</i>	+	+
g <i>Tak(o) mi mówiono</i>	+	+
3a <i>Schwytano złoczyńcę</i>	—	+
b <i>Nie schwytano złoczyńcy</i>	—	+
c <i>Używano tych słów</i>	—	+
d <i>Ubierano się, Śmiano się</i>	—	+

W zestawieniu nie zwracałem uwagi na to, jakie orzeczenia, czynne czy biernie, występowały w poszczególnych typach części. Sądząc po ilości zapisów z łącznikiem *jest*, przypuszczam, że w typach 1 (*Tą drogą nie jeżdżono*) i 2c (*Wiele ludzi ubito*) orzeczenia części bywały czynne niż biernie, a w typach 2a-b i 2e-g części biernie niż czynne. Nie mogę jednak poprzeć tego przypuszczenia statystyką.

Zapisy 2d i 3a-d wykazują orzeczenia czynne (z wyjątkiem zapisów z orzeczeniami *będzie się przeciwiano*, *ma się być wystrzegano* i *ma się być bano*).

III. CZAS I PRZYCZYNA AKTYWIZACJI FORM NA *-(O)NO* I *-TO*

Czynne znaczenie orzeczeń typu *jedzono* i *pito* najwyraźniej widać w zdaniach grupy 3, z dopełnieniem bliższym, dlatego to badaczy zainteresowała przede wszystkim geneza zdań takich jak *Podano herbatę*.

1. Czas powstania tych konstrukcji ustaliliśmy wyżej (s. 28). Powstać musiały w okresie przedhistorycznym, bo gdyby się pojawiły później, spotykałybyśmy w tekstach staropolskich ślady ich bierności, śladów takich jednak nie widać.

Za tym twierdzeniem przemawia jeszcze jeden argument.

W najstarszej polszczyźnie (XIV-XV w.) bezpodmiotowe formy czynne na *(o)no* i *-to*, tworzone zarówno od czasowników niedokonanych jak i dokonanych, bez łącznika lub z łącznikiem *jest* oznaczają czas przeszły, natomiast imiesłowy biernie z tym łącznikiem wyrażają czas teraźniejszy i przeszły: od czasownika niedokonanego czas teraźniejszy, a od dokonanego — czas przeszły, więc

wzywano go (jest) — praeteritum ale *wzywam jest* — praesens
wezvano go (jest) — praeteritum *wezwan jest* — praeteritum.

Gdyby formy na *-(o)no* i *-to* zmieniały się w czynne w okresie historycznym, orzeczenia tworzone od czasowników niedokonanych przedstawiałyby czas terażniejszy, a tworzone od czasowników dokonanych czas przeszły: *wzywano go jest* 'ktoś go wzywa', *wezvano go jest* 'ktoś go wezwał'. Tak jednak nie jest. Stąd wniosek, że formy te stały się bezpodmiotowymi formami czynnymi w czasie, gdy imiesłów na *-(e)n-* i *-t-* był jeszcze imiesłowem biernym czasu przeszłego, uprzednim w stosunku do czasu wyznaczonego formami osobowymi czasownika *byti*.

Z faktu, że dzisiejsze formy na *-(o)no* i *-to* tworzy się zarówno od czasowników dokonanych jak i niedokonanych można nawet wnioskować, że formy te uzyskały dzisiejszą funkcję wtedy, gdy kategoria aspektu nie była jeszcze w pełni wykształcona. Wiemy, że w języku scs. (wieki IX-X i nieco później), w którym aspekt jest już zupełnie wyraźny, w zasadzie imiesłów na *-(e)n-* i *-t-* był tworzony od czasowników dokonanych, a imiesłów na *-m-* od czasowników niedokonanych: *rečęнь, udarenъ, začęть*, ale *vědomъ, popirajemъ, vidimъ* itp. Pierwszy był uprzedni, a drugi współczesny w stosunku do czasu wykazywanego czasownikiem *byti*: *da [solъ] isypana bŭdetъ vънь i popirajema člověky* 'zeby [sól] była tą, która została wysypana (przeszłość w przyszłości), i tą, która jest deptana przez ludzi (teraźniejszość w przyszłości)'. W tym czasie podobnie było chyba i w innych językach słowiańskich. Gdyby więc zdania typu *Schwytano złoczyńcę*. powstały w w. IX-X, tworzylibyśmy dziś czynne formy w rodzaju *schwytano* tylko od czasowników dokonanych. Powstały więc przed wiekiem IX.

Terminus *a quo* da się ustalić na podstawie faktu, że konstrukcje typu *No is Pieriekopa tiech nogajskich Tatar wygnano*²⁰. są notowane w zabytkach staroruskich, a nie ma ich w językach Słowian bałkańskich (łącznie z językami czeskim i słowackim): proces aktywizacji orzeczeń na *-(e)no* i *-to* mógł się rozpocząć już po przejściu Słowian południowo-wschodnich i południowo-zachodnich poza Karpaty, tzn. po wieku V. Brak tych czynnych orzeczeń w rosyjskim języku literackim i w wielu rosyjskich gwarach jest najprawdopodobniej wynikiem wpływu języka cerkiewnego.

2. Co było przyczyną powstania zdań typu *Schwytano złoczyńcę*?

Trudno uznać twierdzenie Miklosicha (i Oesterreichera)²¹, że accusativus mógł stać przy biernych orzeczeniach na *-(e)no* i *-to* i że ten accusativus spowodował ich aktywizację. Powoływał się on na zdania greckie typu *ἄσκητέον ἐστὶ τὴν ἀρετὴν* (w grece była też konstrukcja *ἄσκητέα ἐστὶ ἡ ἀρετή*) 'należy ćwiczyć (uprawiać) cnotę', starołacińskie typu *aliqua consilia reperiendum est* (w łacinie klasycznej tylko *aliqua consilia reperienda sunt*) 'należy znaleźć jakąś radę (dosł. jakieś rady)', ruski cerkiewny zapis *Glasъ truby uslyšano budetъ* itp.

²⁰ Doros, jw. s. 93.

²¹ H. Oesterreicher, zob. przyp. 1.

Zdania greckie i łacińskie świadczą nie o tym, że accusativus mógł stać przy biernych orzeczeniach bezpodmiotowych, lecz o tym, że bierne orzeczenia bezpodmiotowe mogą niekiedy przechodzić w czynne. Orzeczenia tych zdań mają tylko formy pasywne, nie znaczenie²². Zapis *Glasz truby usłyszano budetъ* jest dosłownym tłumaczeniem greckiego *σάλπιγγος φωνή ακουστόν ἔσται* (Izajasz 18,3) 'głos trąby będzie tym, co będzie słyszane' (por. *Ἀθάνατον ἡ ψυχὴ* 'dusza jest nieśmiertelna', dosłownie 'dusza jest tym, co nieśmiertelne', z orzecznikiem przymiotnikowym w rodzaju nijakim przy podmiocie rodzaju żeńskiego), a więc *glasz* to nie accusativus, lecz nominativus.

Przy biernym orzeczeniu dopełnienie przedmiotowe bliższe stać nie może.

Nie można się też zgodzić z twierdzeniem Szobera, Klemensiewicza i innych, że punktem wyjścia były tu zdania typu *Zamknięto okno.*, *Policzono to wszystko.* i inne z dawnym podmiotem rodzaju nijakiego zaliczone przeze mnie do grupy 2²³. Zdania tej grupy, z wyjątkiem typu *Kazano mu wyjść.* (2d), są notowane w zabytkach jako czynne i jako bierne, z czego wynika, że kongruencja biernego neutralnego orzecznika z neutralnym podmiotem gramatycznym (pacjensem) mocno podtrzymywała bierność orzeczenia. Gdy się przegląda zabytki, odnosi się wrażenie, że nie zdania grupy 2 wpłynęły na powstanie zdań typu *Schwytano złoczyńcę.* i innych z grupy 3, lecz odwrotnie, zdania grupy 3, notowane stale jako czynne, wprowadziły zamęt do zdań grupy 2. Także dzisiejszy stan językowy zmusza nas do odrzucenia hipotezy Szobera. Mówimy przecież *Okno zamknięte.*, *To wszystko już policzone.* itp. i wcale nie zanoszą się na to, że podmioty w tych zdaniach zmieniają się kiedyś w dopełnienia, a orzeczenia bierne w czynne. Orzeczniki *zamknięte*, *policzone* itp. zbyt mocno tkwią w systemie deklinacji, by mogły być kiedykolwiek uznane za czynne formy czasownikowe. Potrzebny byłby jakiś czynnik, któryby je wyrwał z deklinacji i zbliżył do czasowników. Czy się taki czynnik kiedyś pojawi, nie wiemy, pewne jest jednak, że był w przeszłości. Trzeba go tam poszukać, bo inaczej sprawy aktywizacji orzeczeń typu *jedzono* i *pito* nie rozwiążemy.

Rację więc miał Łoś twierdząc, że zmiana biernych orzeczeń na *-(o)no* i *-to* w czynne była przyczyną powstania zdań z dopełnieniem przedmiotowym bliższym²⁴.

U źródeł omawianych tu konstrukcji leżą praindoeuropejskie zdania bezpodmiotowe z orzeczeniem w formie 3. os. sing. passivi neutrius, por. łac. *Dies noctesque estur, bibitur* (Plaut) 'Dnie i noce je się, pije (dosł.: jest jedzone, pite)', *Sic itur ad astra.* (Wergiliusz) 'Tak się idzie do nieba (do gwiazd; dosł.: jest „idzione”)', *Acrier pugnatum est.* 'Walczone dzielnie (było walczone ostro)' itp.; zob. też łacińskie i greckie przykłady na s. 12-13.

Te pie. orzeczenia bezpodmiotowe były tworzone najczęściej od czasowników intransytywnych, por. łac. *itur, ministratur, pugnatur* itp. Oznaczały wyłącznie czyn-

²² Takiego samego zdania jest Z. Gołąb (*Zagadnienie orzeczeń endocentrycznych.* „Biuletyn PTJ” 33 : 1975 s. 73. To sprawa oczywista. ²³ Zob. przyp. 1. ²⁴ Zob. przyp. 1.

ności i stany ludzi. Używano ich wtedy, gdy celem komunikatu było pokazanie nie ontologicznego podmiotu z jego czynnością czy stanem, lecz samej czynności czy samego stanu. Podmiot był najczęściej znany z kontekstu lub z konsytuacji, a gdy go czasem chciano czy musiano w komunikacie uwzględnić, pokazywano go w postaci dopełnienia sprawcy, więc w postaci instrumentalu lub wyrażenia przyimkowego. Bardzo częste są takie zdania z dopełnieniem sprawcy w sanskrycie: *gamyate maya* 'ide (dosłownie: jest „idzione” mną)', *supyate tvaya* 'śpisz (jest spane toba)', *gatam anena* 'poszedł (jest nim „pójdzione”)' itp. Spotyka się je też w języku staropolskim, zob. zdania typu *O ktore rzeczy od Żydowki żalowano na mię* na s. 12. W zdaniach bez dopełnienia sprawcy ontologicznym podmiotem czynności (stanu) były wszystkie osoby gramatyczne łącznie z osobami nadawcy i odbiorcy: łac. *bibitur* to nie tylko 'jest pite przez kogoś, o kim jest aktualnie mowa', lecz także 'jest pite przeze mnie, przez ciebie itd.', zależnie od sytuacji. Pod tym względem pie. orzeczenia odpowiadały dokładnie dzisiejszym polskim orzeczeniom zdań typu *Często się o tym mówiło*.²⁵, a różniły się od orzeczeń typu *jedzono* i *pito*, bo te, jak wiemy, uwzględniają tylko 3. osobę (plur. lub sing.).

Język prasłowiański miał dwa rodzaje strony biernej: 1) *byti* + *rekomь* (-a, -o) i *byti* + *rečēnь* (-a, -o) oraz 2) *rekti sę*, *roditi sę* itp. z zaimkiem „zwrotnym”²⁶. Orzeczenia bezpodmiotowe musiały więc mieć formy: 1) *rekomo jestь* i *rečeno jestь* oraz 2) *rečētь sę* (*rečaaše sę*, *reko sę jestь* itd.). Typ drugi nas tu nie interesuje. Zajmijmy się pierwszym.

Zakładając pierwotny brak wyraźnej kategorii aspektu w języku ps. można przyjąć, że participium praesentis oznaczało czynności współczesne, a participium praeteriti czynności uprzednie w stosunku do czasów wyznaczanych łącznikiem *byti*: *rekomo jestь* (*běaše*, *byvaše*, *bōdetь* itd.) 'jest (było, bywało, będzie itd.) mówione' i *rečeno jestь* (*běaše*, *byštь*, *bōdetь* itd.) 'jest (było, zostało, będzie lub zostanie itd.) powiedziane'. Imiesłowy z *-m-* ze słowem *byti* wyrażały passivum czynnościowe, a imiesłowy z *-(e)n-* i *-t-* passivum rezultatywno-stanowe. Jedynie formy z łącznikiem *jestь*, np. *rečeno jestь*, wyrażały prawdopodobnie oba rodzaje passivum: 'jest powiedziane' i 'zostało powiedziane'.

Zdawałoby się, że szanse przejścia w czynne orzeczenia bezpodmiotowe były jednakowe dla obu odmianek orzeczeń. Mamy jednakże tylko *mówiono* (*powiedziano*). Z odmianki na *-mo* pozostał nam tylko „przysłówkowy” orzecznik *wiadomo* i wyraz modalny (modulant, jakby powiedział S. Jodłowski) *rzekomo* o pierwotnym znaczeniu 'jest mówione' lub 'mówi się', np. *On rzekomo chorował*. 'Mówi się, że on chorował', dziś 'On niby (jakoby) chorował'. Dlaczego tak się stało? Odpowiedź na to pytanie otrzymamy po przyjrzeniu się następującym faktom.

Orzeczniki na *-(e)no* i *-to* wyrażały czynności i stany przeszłe, więc ukończone.

²⁵ Stwierdzenie nie nowe, zob. np. u Gołęba (jw. s. 74).

²⁶ O prasłowiańskim i polskim passivum (i o elipsie łącznika *jest*) pisałem w artykule *Konstrukcje typu „Tam pierwszy rodzic Adam stworzony”*. „Język Polski” 51:1971 s. 166-177.

Czynności takie pozostawiają na przedmiotach ślady w postaci cech, które nazywamy rezultatywno-stanowymi, orzeczniki przybierały więc charakter przymiotników. Orzeczniki przymiotnikowe rodzaju nijakiego, z końcówką *-o*, zmieniały się w pewnych wypadkach w przysłówki. Miało to miejsce na pewno przy podmiotach w postaci bezokolicznika i zdania podrzędnego: *Brzydko jest kłamać.*, por. łac. *Mentiri turpe est* 'Kłamać (kłamanie) jest brzydkie', *Słodko i zaszczytnie* (dawniej *zaszczytno*) *jest umrzeć za ojczyznę.*, por. łac. *Dulce et decorum est pro patria mori.*²⁷, *Pewno, że każdy ma swój rozum.* 'Pewne jest, że...', *Przykro mi, że muszę już iść.* pierwotnie 'Przykre jest dla mnie to, że...', dziś 'Doznaję uczucia przykrości z tego powodu, że...', *Wiadomo, że on to zrobił.* 'Wiadome jest, że...' itp. Także przysłówki w zdaniach bezpodmiotowych powstały z orzeczników pochodzenia przymiotnikowego: *Jest ciepło.*, por. niem. *Es ist warm.* i ang. *It's warm* (z przymiotnikiem *warm*) 'Jest ciepłe' (znaczenie takich przymiotników widać jeszcze np. w zdaniach *Szło nowe.*, *Pójdę za nim na dobre i na złe.*, w greckich zdaniach typu 'Αθάνατον ἢ ψυχὴ 'Dusza jest tym, co nieśmiertelne' itp.)²⁸. Zupełnie prawdopodobne wydaje mi się to, że także i orzeczniki imiesłowowe na *-(e)n-* i *-t-* przechodziły w pewnego rodzaju przysłówki, por. *Pozwolono mu wyjść.* i *Wolno mu było wyjść.* (charakterystyczne, że w zdaniach z dawnym podmiotem bezokolicznikowym orzeczenia na *-(o)no* i *-to* są notowane w tekstach stp. zawsze jako czynne); *Powiedziano jej, że Jezus już jęł.* i *Przykro mi, że...*; *W piecach już napalono.* i *W pokoju już ciepło;* itp. Te imiesłowowo-przysłówkowe orzeczniki mogły znaczyć: 'Jest (stało się) tak, że ktoś mu pozwolił wyjść (ktoś powiedział, że..., ktoś napalił)' itp. Znaczenie to byłoby więc podobne (ale nie identyczne) do znaczenia orzeczników takich jak dzisiejsze *widać, słyszać, czuć, żal (mu było), strach, wstyd* itd., np. *Widać, że...* 'Jest tak, że każdy widzi (może widzieć), że...'²⁹.

Przypuszczam, że adwerbializacja orzeczników na *-(e)no* i *-to* była tutaj tym przysłowiowym języczkiem uwagi, o którym wspominałem. Wyrwała ona te orzeczniki z paradygmatu deklinacyjnego, odcięła je od przymiotnikowych imiesłowów. Przysłówki nie mają strony gramatycznej: *kazano* to 'jest kazane' i 'ktoś kazał'. W językach słowiańskich strony biernej używa się tylko w wypadkach koniecznych a tu tej konieczności nie było. Orzeczniki, które nie przestały przecież oznaczać czynności i stanów, zaczęto wiązać z ontologicznym nie określonym dokładnie podmiotem i nadano im znaczenie „bezpodmiotowych” orzeczeń czynnych.

²⁷ Że te przysłówki powstały z przymiotników, wiedział już Krasnowolski (jw. s. 26). Myśl tę popularnie przedstawił S. Szober w artykule *Skąd powstała przysłówkowa forma orzecznika w zdaniach z bezokolicznikiem w podmiocie?* („Język Polski 16:1931 s. 85-87).

²⁸ J. Trypućko w pracy *Mianownik w roli przysłówka w słowiańskich językach. I. Przymiotniki* (Uppsala-Leipzig 1948) uważa pierwotne formacje odprzymiotnikowe typu *piękno* za rzeczowniki abstrakcyjne. Formy te rzeczywiście mogły mieć charakter rzeczowników, ale nie abstrakcyjnych: przymiotnik *piękn-o* mógł znaczyć 'to, co jest piękne' lub 'coś pięknego'; por. *Pójdę za nim na dobre i na złe.* '... na to, co dobre, i na to, co złe' i abstrakcyjne rzeczowniki *dobro* i *zło*.

²⁹ Zob. mój artykuł *W sprawie polskiego „imiesłowu biernego przysłówkowego”*. „Poradnik Językowy” 1975 z. 3 s. 115-127.

Mamy więc odpowiedź na postawione wyżej pytanie. Przede wszystkim imiesłowu na *-(e)n-* i *-t-* oznaczały cechy, przede wszystkim one funkcjonowały jak przymiotniki, wskutek czego mogły, z końcówką *-o*, uzyskać przejściowo znaczenie przymysłkowe, a później stać się formami 3. osoby liczby nieokreślonej czasu przeszłego strony czynnej.

Pytanie następne: Dlaczego te „imiesłowy przysłówkowe” występują tylko w znaczeniu czasu przeszłego, tzn. dlaczego nie było ich przy łącznikach *bywa(ło)*, *będzie*, *był*, *byłoby* i *być*? Przecież w orzeczeniach z przysłówkami jest to możliwe: *jest ciepło*, *było ciepło*, *będzie ciepło*, *musi być ciepło* itd.

Wyjaśnienie nie jest trudne. Łącznik przy orzeczniku na *-(e)no* i *-to*, także łącznik *jest*, utrzymywał orzecznik w paradygmacie strony biernej: *pisano jest* 'jest pisane', *pisano będzie* 'będzie pisane' itd. Usunięcie łącznika zrywało łączność orzecznika z formami pasywnymi. Orzeczenia na *-(e)no* i *-to* mogły się stać czynne tylko wtedy, gdy były pozbawione łącznika. Zanikać mógł tylko łącznik *jest*, stąd ograniczenie tych orzeczeń do czasu przeszłego (*rečeno jest* to 'jest powiedziane' i 'zostało powiedziane'). W języku staropolskim możliwe są orzeczenia czynne typu *rzeczono jest* (czas przeszły) i *rzeczono było* (*jest było* — czas zaprzeszły) tylko dlatego, że orzeczenia na *-(o)no* i *-to* były czynne, a przy czynnych orzeczeniach łączniki *jest* i *było* (*jest było*) mogły występować, por. *rzekł jest*, *piisał był* (*jest był*).

Jest jeszcze jeden problem: Dlaczego i kiedy czynne orzeczenia na *-(e)no* i *-to* zaczęły oznaczać czynności i stany wyłącznie 3. osoby gramatycznej?

Przyczyna tkwi w zasadzie wymagającej, by nie było w języku kilku znaków dla jednego desygnatu (dla jednej treści). W języku pie. bezpodmiotowe orzeczenia bierne oznaczały czynności i stany wszystkich osób gramatycznych, łącznie z osobami nadawcy i odbiorcy tekstu, najczęściej — co oczywiste — osób trzecich (w sing. i plur.). W języku ps., w związku z dwoma rodzajami strony biernej, orzeczenia te mogły być wyrażane formami typu *rečetsę* i typu *rečeno jest*. Obie odmianki nie mogły pełnić tej samej funkcji semantycznej, nastąpiło więc zróżnicowanie: formacje typu *rečetsę* przejęły znaczenie pierwotne, a formacje typu *rečeno jest* ograniczyły zakres użycia do najczęściej w komunikatach występującej 3. osoby gramatycznej. Stało się to chyba już na początku epoki prasłowiańskiej. W zapisach staropolskich czynne orzeczenia na *-(o)no* i *-to* wykazują to wtórne, do dziś kontynuowane, znaczenie.

Proces aktywizacji orzeczeń na *-(e)no* i *-to* rozpoczął się w bezpodmiotowych zdaniach typu *Tę drogą wtedy nie jeżdżono*. (typ 1) pozbawionych łącznika *jest*. Orzeczenia w tych zdaniach mogły być tworzone od czasowników nieprzechodnych i przechodnych. Przechodnie mogły mieć przy sobie dopełnienie przedmiotowe bliższe; w takich wypadkach powstawały zdania typu *Schwytano złoczyńcę*. i inne należące do grupy 3. Za nimi szła niekiedy (nie zawsze) zmiana podmiotów rodzaju nijakiego w dopełnienia, stąd zdania typu *Zaorano pole*. i inne z grupy 2.

IV. ZANIK ORZECZEŃ TYPU *JEDZONO* I *PITO* W JĘZYKU POTOCZNYM

1. Wiemy, że zdań z orzeczeniami na *-(o)no* i *-to* nie ma dziś w polskim języku potocznym, tzn. w mówionej odmianie języka kulturalnego i w gwarach. Występują one tylko w języku pisanym. Jaka jest przyczyna takiego stanu rzeczy?

W zdaniach grup 1. i 2. orzeczenia na *-(o)no* i *-to* w trybie oznajmującym były czynne tylko w praeteritum, w innych czasach zaś wyraźnie bierne. Preterytywne orzeczenia mogły występować z łącznikami (w najstarszym okresie z *jest*, *jest było* i *było*, później tylko z *było*), co je zbliżało do formacji biernych: *Tą drogą nie było jeżdżono.* i *Zaorano było pole.* można było rozumieć jako 'Tą drogą nie było jeżdżone) i 'Pole było zaorane). Orzeczenia bez łącznika także mogły być niekiedy brane za pasywne, bo istniały też orzeczenia wyraźnie bierne z orzecznikiem bez łącznika, por. *Umęczon pod pontskim Pilatem, ukrzyżowan, umarł i pogrzebion.* Wszystko to powodowało stan chwiejności orzeczeń na *-(o)no* i *-to*³⁰. Niezupełnie też jasna bywała sytuacja orzeczeń w trybie warunkowym. O czynnym czy biernym znaczeniu decydował kontekst i szyk wyrazów w zdaniu, por. *Zaorano pole.* (znaczenie czynne) i *Pole już zaorano.* (znaczenie bierne). Stronę czynną widać było wyraźnie tylko w orzeczeniach z czasownikami modalnymi i fazowymi, por. *Tą drogą miano nie jeździć.* i *Tą drogą miało nie być jeżdżono.*

Nic też dziwnego, że gdy w 2. połowie XVII w. orzeczniki imiesłowowe (i przymiotnikowe) przeszły ostatecznie z deklinacji rzeczownikowej w zaimkową (*jest pisan, -a, -o* w *jest pisany, -á, -e*), w zdaniach tych dwu grup wszystkie orzeczenia, bierne i czynne, przybrały nową formę i bierne znaczenie. Zdania grupy 2 wróciły do swojego znaczenia pierwotnego: *Pole (jest, było itd.) zaorane., To wszystko już (jest, było itd.) policzone., Kazane mu było wyjść., Powiedziane było, żebyś poszedł...* itd. Zdania typu 1. dały w rezultacie tej zmiany dzisiejsze zdania typu *Tą drogą wtedy nie było jeżdżone.,* które, by nie dublować znaczeń właściwych zdaniom typu *Tą drogą wtedy nie jeżdżono.* i typu *Tą drogą się wtedy nie jeździło.,* zmieniły zakres użycia: oznacza się nimi nie tylko czynności i stany ludzi, lecz także rezultaty czynności i stanów ludzi, zwierząt i przedmiotów martwych. Przykłady:

- (1) Proszę nie wchodzić, bo tu *jest* teraz *sprzątane!* — (2) Jak *będzie* ludziom *zapłacone,* to i *będzie* *zrobione.* — (3) Tam już, *widzę,* *było* *chodzone,* trzeba podpastować [podłogę]. — (4) Patrz, jak tu *wygryzione!* (Myszy wygryzły dziurę w drewnianej podłodze). — (5) Patrzcie, jak tu *wypalone!* (Piorun uderzył w drzewo). — (6) Tam *musiało* *być* *siedziane,* bo *jest* *wygniecione* [o fotelu w sklepie z meblami]. — (7) Pod lasem *musi* *być* *zasiane* jeszcze w tym tygodniu. — (8) Jutro *ma* *być* *wyplacane* od dziesiątej. — (9) Tam nawet nie *zaczęło* *być* *sprzątane.* — (10) O tym złodziejstwie to już nawet *przeszło* *być* *mówione.*

Zdania te są właściwe językowi potocznemu, spotyka się je jednak i w tekstach

³⁰ Por. dzisiejszą niejasną sytuację orzeczenia *wiadomo,* które częściej rozumie się jako czynne 'wiem (wiemy itd.)', rzadziej jako bierne 'jest (mi, nam itd.) wiadome (wiedziane)'.

literackich, zwłaszcza stylizowanych na potoczność. W tekstach nie stylizowanych orzeczenia oznaczają przede wszystkim rezultaty czynności i stanów³¹.

Sytuacja orzeczeń w zdaniach grupy 3, tzn. typów *Schwytano złoczyńcę.*, *Nie schwytano złoczyńcy.*, *Używano tych słów.* i *Ubierano się.*, *Śmiano się.*, była inna. Ich czynne znaczenie było o wiele wyraźniejsze, bo miały przy sobie dopełnienia bliższe lub zaimek *się*, który w wypadkach tzw. strony zwrotnej (*ubierano się*, *myto się*) miał także charakter dopełnienia bliższego. Powinny więc były zostać w języku potocznym. Nie zostały, bo wymiana wygłosowego *-o* w *-e* objęła wszystkie formacje z *-(o)no* i *-to* o znaczeniu czasownikowym. Nie mogły przejść w zdania w rodzaju **Schwytane było złoczyńcę.*, **Ubierane się było.* itp., bo 1) niezgodne to było z zasadą nie dopuszczającą dopełnienia bliższego przy orzeczeniu biernym (działaniu tej zasady przypisać należy niemożliwość tworzenia passivum od czasowników ze zwrotnym *się*) i 2) prowadziło do zdań w rodzaju **Kobiety i dzieci było przewiezione w bezpieczne miejsce.*, **Pola już było zaorane.*, **Stół było nakryte czystym obrusem.* itp., w których dawne dopełnienia biernikowe mogły być brane za podmioty kongruentne niekiedy z orzecznikami, ale zawsze niezgodne z łącznikami.

Zastąpiono je więc konstrukcjami biernymi. Język książkowy zachował konstrukcje z czynnymi orzeczeniami na *-(o)no* i *-to*. Tylko w tej odmianie języka polskiego konstrukcje te uległy „skostnieniu” w okresie zanikania deklinacji rzeczownikowej w orzecznikach przymiotnikowo-imiesłowowych. Przyczyna jest jasna: działała tu literacka tradycja. Orzeczenia czynne typu *jedzono* i *pito* są w języku polskim takimi samymi archaizmami jak imiesłowy na *-ący*, *-ąc* i *-wszy* / *-wszy*, jak instrumentalis plur. *rękoma*, *oczyma*, *uszyma*, *przed laty*, jak spójniki *albowiem*, *bowiem*, *ponieważ*, *gdyż*, *atoli* itd., jak pretensjonalna partykuła *li* w *li tylko* itd., itd. Orzeczenia te zachowały stare, notowane od XIV w., znaczenie 3. osoby gramatycznej pluralis lub singularis activi czynności i stanów ludzkich. Nie alternują z orzeczeniami typu *O tym się głośno nie mówi (ło).*, także czynnymi i „ludzkimi”, bo te oznaczać mogą, zależnie od kontekstu i konsytuacji, wszystkie osoby gramatyczne. Bezpodmiotowym orzeczeniom biernym typu *jest (było* itd.) *zaorane* pozostało oznaczać rezultaty wszelkich czynności i stanów, nie tylko ludzkich.

2. Zastanawia jeszcze to, że w *Pamiętnikach* Paska, pisanych — jak się twierdzi — językiem potocznym, jest sporo orzeczeń na *-(o)no* i *-to*. Pod koniec XVII w. nie spodziewalibyśmy się ich w tekstach potocznych. Tłumaczyć to chyba trzeba dążeniem do „literackości” tekstu. Szlachcic piszący pamiętnik lubił się pochwalić „przed potomnością” nie tylko czynami, lecz także i literackim kunsztem, choć zapewniał, że mu nie chodzi o sławę. Czy dla siebie wpisywał Pasek do *Pamiętników* pompacyjne oracje? Wydaje mi się, że u Paska i u innych pamiętnikarzy XVII w. orzeczenia na *-(o)no* i *-to* mają charakter „odświętny”, że utrzymują się w ich tekstach dzięki literackim wzorcom, że nie pełniły już funkcji normalnego znaku w ich je-

³¹ Także w języku stp. biernie orzeczenia mogły oznaczać rezultaty czynności, ale — jak się zdaje — tylko ludzkich, np. *Tu nie mogli w dom wnieć, iż było zamknięto* (Rozmyśl. przemyskie).

zyku codziennym, używanym w komunikacji z ludźmi, przed którymi nie trzeba się było krygować. Zdają się o tym świadczyć zapisy, w których autorzy użyli orzeczeń na *-(o)no* i *-to* w kontekstach ukazujących znaczenia tych orzeczeń inne niż znaczenie notowane we wcześniejszych zabytkach (XIV-XVI w.) i w tekstach dzisiejszych³². Pozwala to przypuszczać, że nie rozumieli oni dokładnie znaczenia orzeczeń na *-(o)no* i *-to*. Kilka przykładów:

(1) Tak ci nacudował się nad nim [Falbowski nad flirtującym z jego żoną Mazepą], namęczył; rozebrawszy go do naga, przywiązał go na jegoż własnym koniu zdjąwszy kulbakę gębą do ogona a do głowy tyłem, ręce opak *związano*, nogi pod brzuch koniowi *podwiązano*, potężnie bachmata, dosyć z przyrodzenia bystrego, zhukano, kańczugami osieczono, a jeszcze nadgłówek mu zerwawszy z głowy kilka razy nad nim strzelono. Pasek 317.

(2) Potraw [...] wszytkich nie było, tylko trzynaście. Naprzód: [...] 5. Kura czwarta część *biało* z kwasem, w którym trochę krup pływało. 6. Druga część kura *żółtawo* z barszczykiem, w którym się także krupy gonily. [...] 10. Ciasta sztuka niemała, wysoka na kształt czapki brąszwickiej, po wierzchu miodem *pomazano*. Niemojewski 61-62.

(3) Ten dzień krwią opłyniony piękne grono cnej młodzi i synów ojczyzny niemało trupem położył [...]. *Pozabijano*: naprzód Mikołaja Szemiota, rotmistrza, zacnego kawalera; spod chorągwi naszej zabito JmPana Jana Łosowskiego, postrzelono JmPana Bogusława Wolana, JmPanu Szumskiemu Krzysztofowi z działa rękę *urwało*, JmPanu Uzdowskiemu z działa rękę *naderwano*, JmPana Chrząstowskiego piką w nogę uderzono, JmPana Świącickiego piką uderzono, JmPana Pakosza w rękę zacięto. Poczubot 40.

W tekście 1 we fragmentach *ręce opak związano i nogi pod brzuch koniowi podwiązano* formacje z *-no* mają chyba znaczenie przysłówków (w jaki sposób Falbowski przywiązał Mazepę na koniu?). We fragmencie *po wierzchu miodem pomazano* w tekście 2 forma z *-no* ma także znaczenie przysłówkowe, ale nieco inne (w zestawieniu z przysłówkami *biało* i *żółtawo*). W zapisie 3 zdanie z *działa rękę naderwano* stoi po zdaniu z *działa rękę urwało*, jakby orzeczenie *naderwano* funkcjonowało tak jak orzeczenie *urwało*.

Tego rodzaju odstępstw od normalnego znaczenia form z *-(o)no* i *-to* jest sporo w tekstach XVII w. Niektóre z nich można uważać za wynik wpływu semantyki przysłówków typu *nadaśano* (*Odparł krótko, nadaśano*), *pijano* (*na pół pijano ciągnął opowiadanie*), *odarto* (*wyglądał odarto*), *opięto* (*kawalerowi... pięto przybranemu*) itp.³³, powstałych z zupełnie zadiektywizowanych imiesłowów *nadaśany*, *pijany*, *odarty*, *opięty* itp., inne są chyba wynikiem błędnego wystylizowania tekstu. Mogą być jednak jeszcze inne przyczyny tych odstępstw. Warto by to dokładniej przebadać.

3. Orzeczenia na *-(o)no* i *-to* są od końca XVII w. jednoznaczne. Nie miesza się ich już z orzeczeniami biernymi, bo te mają inną formę. Nie zestawia się ich też z przysłówkami typu *nadaśano*, *pijano*, *odarto*, *opięto*, bo i funkcje syntaktyczne są tu zbyt różne, i przysłówków tych było zawsze niewiele, a dzisiaj się ich w ogóle nie używa (zanikły w ciągu XIX w.). Są tylko przysłówki na *-(e)nie*, najczęściej za-

³² Zob. mój artykuł wskazany w przyp. 29.

³³ Przykłady z książki W. Cyrana. *Przysłówki polskie, budowa słowotwórcza* (Łódź 1967 s. 138, 140).

przecone, oraz trochę na *-cie*: *zawikłanie*, *umiarkowanie*, *nieprzerwanie*, *nieubłaganie*, *niepostrzeżenie*, *skrycie*, *zawzięcie* itp. W systemie języka literackiego orzeczenia na *-(o)no* i *-to* mają ustaloną i niczym nie zagrożoną pozycję.

ZAKOŃCZENIE

1. Orzeczenia typu *(z)jedzono* i *(wy)pito* są dziś formami 3. osoby liczby nieokreślonej (pojedynczej lub mnogiej) czasu przeszłego strony czynnej. Od nich tworzy się *conditionalis* dodając partykułę *by*. Zakończenia *-(o)n-o* i *-t-o* pełnią funkcje formantu „formatwórczego” i końcówki osobowej: wykazują czas przeszły i implikują nie wyrażany (semantyczny) podmiot o znaczeniu ‘ktoś (jakiś człowiek lub jacyś ludzie) nie znany lub znany, o kim w komunikacie mówić nie ma potrzeby’.

2. W tekstach staropolskich zdania grupy 3, tzn. zdania typu *Schwytano złooczyńcę.*, *Nie schwytano złooczyńcy.*, *Używano tych słów.* oraz *Ubierano się.*, *Śmiano się.* (z dopełnieniem bliższym i zaimkiem *się* przy orzeczeniu), są od najdawniejszych czasów notowane jako czynne; nie ma tam zdań takich jak **Schwytano będzie złooczyńcę.*, **Ma (musi, może itp.) być schwytano złooczyńcę.* itp., z orzeczeniami biernymi. Natomiast zdania grupy 2, typu *Zaorano pole.*, *Policzono to wszystko.*, *Wiele ludzi ubito.* itp., z dawnym podmiotem rodzaju nijakiego, są bierne lub czynne, por. bierne *Pole bywa orano.*, *Pole ma (musi itp.) być zaorano.* i czynne *Zaorano pole.*, *Pole miano (musiano itp.) zaorać.* Z tej grupy tylko zdania typu *Kazano mu wynieść.*, z bezokolicznikiem w pierwotnej funkcji podmiotu, są notowane stale jako czynne. Z tego dwa wnioski: 1. Czynne zdania grupy 3 powstały w okresie przedhistorycznym i 2. zdania grupy 3 narzucały znaczenie czynne zdaniom grupy 2, nie odwrotnie.

3. Za przedhistorycznym pochodzeniem aktywności orzeczeń typu *(z)jedzono* i *(wy)pito* przemawia jeszcze fakt, że orzeczenia te mają znaczenie czasu przeszłego niezależnie od tego, czy są tworzone od czasowników dokonanych czy niedokonanych: *wezvano go* ‘ktoś go wezwał’ i *wzywano go* ‘ktoś go wzywał’. Ten stan rzeczy mógł się ustalić tylko wtedy, gdy każdy imiesłów na *-(e)n-* i *-t-* oznaczał czynność przeszłą (uprzednią w stosunku do czasu wyznaczanego łącznikiem), tzn. wtedy, gdy istniał jeszcze imiesłów terażniejszy (współczesny) na *-m-* i gdy aspekt czasownika nie był jeszcze wyraźną kategorią gramatyczną. Gdyby aktywizacja tych orzeczeń dokonała się w okresie historycznym, mielibyśmy dziś orzeczenia preterytywne od czasowników dokonanych, ale prezydentywne od czasowników niedokonanych: *wezvano go* ‘ktoś go wezwał’, ale *wzywano go* ‘ktoś go teraz wzywa’, por. stp. *jest wezwan* ‘jest (został) wezwany (ktoś go wezwał)’, ale *jest wzywany* ‘jest teraz wzywany (ktoś go teraz wzywa)’.

Proces aktywizacji tych orzeczeń rozpoczął się od zdań typu *Tę drogą dziś już jeżdżono.*, *Wierzono mu we wszystkim.*, *Pod lasem już zaorano.* itp., bez dopełnienia bliższego przy orzeczeniu (dzisiejsza grupa 1). Imiesłowy z *-(e)no* i *-to*, bierne

i preterytywne (participia praeteriti passivi), oznaczały często cechy rezultatywno-stanowe, zbliżały się więc znaczeniem do przymiotników. Opuszczanie łącznika *jest* powodowało to, że imiesłowy zrywały związek z paradygmatem strony biernej. Przybierały one wtedy — tak jak przymiotniki w niektórych wypadkach — znaczenie przysłówkowe. Podobne ono było do znaczenia dzisiejszych orzeczeń takich jak *wiadomo* oraz *widać, słychać, czuć* itp. Przysłówki te nie miały wyraźnej strony gramatycznej: mogły być rozumiane jako czynne lub jako bierne, por. np. *wiadomo* 'wiem (wiesz, wiemy itd., każdy wie)' i 'jest wiadome (wiedziane)'. Ponieważ języki słowiańskie „nie lubią” strony biernej, nadano tym orzeczeniom znaczenie czynne i związane je z nieokreślonym i nie wyrażanym podmiotem: *powiedziano* 'ktoś powiedział', nie 'jest powiedziane'. Gdy orzeczenie było przechodnie, można było przy nim stawiać dopełnienie bliższe, skąd zdania typu *Złoczyńcę schwytano i uwięziono* (grupa 3), a za nimi czynne typu *Zaorano pole*. (grupa 2). Za przyczynę aktywizacji orzeczeń z *-(o)no* i *-to* uważać więc trzeba: 1. przymiotnikowe znaczenie dawnych participiów praeteriti passivi i 2. opuszczanie przy nich łącznika *jest*. Staropolskie czynne orzeczenia z łącznikami *jest* i *było*, typu (z)jedzono *jest* notowane w najstarszym okresie i typu *jedzono było* (plusquamperfectum) używane do końca XVII w., są wtórne: powstały pod wpływem czynnych form typu *jadł jest* i *jadł był*.

4. Orzeczniki imiesłowowe w końcu XVII w. przechodzą ostatecznie z deklinacji rzeczownikowej do deklinacji zaimkowej (*jest pisan, -a, -o* w *jest pisany, -a, -e*). W związku z tym zdania grupy 1 przechodzą w bierne zdania bezpodmiotowe typu *Tutaj jest już posprzątane.*, *Tędy nie było dzisiaj jeżdżone.* itp. często z wyraźnym oznaczeniem rezultatów czynności i stanów ludzkich, co dało zdania typu *Patrz, jak tu wygryzione.*, *Patrzcie, jak tutaj wypalone.* itp. z oznaczeniem rezultatów czynności i stanów zwierząt i przedmiotów martwych. Zdania grupy 2 przeszły także w bierne: *Pole (jest, było itd.) zaorane.*, *To wszystko już policzone.*, *Wiele ludzi było zabite* (później *zabitych*). itd. Zmiana *-(o)no* i *-to* w *-(o)ne* i *-te* w obu tych grupach musiała wystąpić najpierw w orzeczeniach wyraźnie biernych i czynnych z łącznikiem *było* (czas zaprzeszły), a potem w bezłącznikowych orzeczeniach czynnych. Zdania grupy 3, typu *Schwytano złoczyńcę.*, *Ubierano się.* itd., zanikły; nie mogły przejść w bierne, bo przy biernych orzeczeniach nie może stać dopełnienie bliższe i zaimek *się* (nie mamy zdań typu **Schwytane jest złoczyńcę.*, **Jest się ubierane.* itd.).

W języku literackim zachowały się wszystkie typy czynnych orzeczeń typu (z)jedzono i (wy)pito. Działała tu literacka tradycja podtrzymująca różnego rodzaju archaizmy.

Konieczne są dalsze badania nad historią orzeczeń typu *jedzono* i *pito*, bo zabytki notują je niekiedy w kontekstach, w jakich by dziś te orzeczenia nie wystąpiły.

SKRÓTY

- Biblia Gdańska** — Zapisy cytuję za wydaniem Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego pt. *Biblia Święta to jest całe Pismo Święte* [...]. Warszawa 1934. Jest to prawie dokładny przedruk tzw. *Biblii Gdańskiej* z r. 1632.
- BZ** — *Biblia szarospatacka*. Wyd. Ludwik Bernacki. Kraków 1930.
- Dziennik 1621** — *Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech*. Rkps Biblioteki Kórnickiej nr 334 (odpis chyba z pocz. XIX w.).
- Frm** — *Polska fraszka mieszczańska. Minucje sowizdrzalskie*. Wyd. 1. Oprac. K. Badecki. Kraków 1948.
- Górn** — Ł. Górnicki, *Dworzanin polski*. Oprac. R. Pollak. Kraków 1928. BN I-109.
- HAI** — *Historia Aleksandra w tłumaczeniu Leonarda Bonieckiego z roku 1510*. Wyd. M.Z. Przegonia Kryński. Warszawa 1914.
- Jemioł** — *Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679* [...]. Wyd. A. Bielowski. Lwów 1850.
- KDział** — *Kodeks Działyńskich*. Kraków 1895 s. 173-220. Archiwum Komisji Prawniczej. T. 3.
- Kgn** — *Kazania gnieźnieńskie, podobizna, transliteracja, transkrypcja*. Wyd. S. Vrtel-Wierczyński. Poznań 1953.
- KochFr** — *Fraszki Jana Kochanowskiego*. Wrocław 1953.
- KochP** — *Pieśni Jana Kochanowskiego księgi dwoje*. Wrocław 1953.
- KŚwięt** — *Kodeks Świętosławów*. Kraków 1895 s. 221-334. Archiwum Komisji Prawniczej. T. 3. (Cyfry rzymskie oznaczają rozdział, arabskie — stronę).
- L** — S.B. Linde. *Słownik języka polskiego*. T. 1-6. Wyd. 2. Warszawa 1951.
- Niemoj** — *Pamiętnik Stanisława Niemojewskiego (1606-1608)*. Lwów 1899.
- Pasek** — Jan Chryzostom z Gosławic Pasek. *Pamiętniki*. Wyd. J. Czubek. Kraków 1929. BPP 81.
- Poczobut** — *Pamiętnik Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego (1640-1684)*. Warszawa 1877.
- Ppuł** — S. Słoński. *Psalterz puławski*. Warszawa 1916.
- Pyzdry** — H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz. *Wielkopolskie rotty sądowe XIV-XV wieku*. T. 2. *Roty pyzdrowskie*. Warszawa—Poznań—Wrocław 1960.
- RejZwierz** — *Mikołaja Reja z Nagłowic Zwierzyńiec 1562*. Wyd. W. Bruchnalski. Kraków 1895.
- Rprz** — *Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa*. Wyd. A. Brückner. Kraków 1907. (Pierwsza liczba oznacza stronę w tym wydaniu, druga — stronę w wydaniu *Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa* tzw. *przemyskie, podobizna rękopisu*. Wyd. S. Vrtel-Wierczyński. Warszawa 1952).
- Szemberg** — T. Szemberg. *Relacyja prawdziwa o weszcju wojska polskiego do Wołoch i o potrzebie jego z pogaństwem w roku p. 1620 we wrześniu i w październiku* [...]. W Krakowie u dziedziców Jakuba Sybeneychera [1621].
- Tasz** — W. Taszycki. *Wybór tekstów staropolskich XVI-XVIII wieku*. Warszawa 1955.
- Vrtel** — S. Vrtel-Wierczyński. *Wybór tekstów staropolskich, czasy najdawniejsze do roku 1543*. Wyd. 3. Warszawa 1963.
- Warsz** — W. Kuraszkiewicz, A. Wolff. *Zapiski i rotty polskie XV-XVI wieku z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej*. Kraków 1950.

SUR LES PREDICATS DU TYPE *JEDZONO* ET *PITO*

Résumée

1. Les prédicats du type *jedzono* et *pito* sont des formes de la 3e personne du nombre indéterminé (sing. ou plur., selon le contexte) et du genre grammatical indéterminé, temps passé, voix active, mode indicatif (avec la particule *by* : mode conditionnel). Leurs sujets sémantiques sont exclusivement humains.

2. Le sens actif de ces prédicats apparut à une époque antérieure aux premières sources. La présence dans les plus anciens textes polonais de phrases du type *Czerpano wodę* et autres avec un complément d'objet direct le prouve assez. Le raisonnement suivant nous amène à une conclusion analogue :

À l'époque historique, on note seulement le participe passif en *-(o)n-* ou *-t-*. Comme prédicat avec la copule *jest*, il marque une action simultanée par rapport à la copule — s'il est formé à partir d'un verbe imperfectif, et une action antérieure — s'il est formé à partir d'un verbe perfectif, et une action antérieure — s'il est formé à partir d'un verbe perfectif : *wzywano jest* 'est appelé (est maintenant celui que quelqu'un maintenant appelle)', mais *wezwan jest* 'a été appelé (est maintenant celui que quelqu'un a appelé auparavant)'. Cependant les prédicats d'ancien polonais (et actuels) avec *-(o)no* et *-to* marquent toujours le passé, indépendamment de l'aspect : *wzywano go (jest)* 'il était appelé' et *wezwan go (jest)* 'il a été appelé'. Ainsi donc le sens actif de ces constructions a dû apparaître à l'époque où les participes en *-(e)n-* et *-t-* marquaient toujours des actions antérieures (passées), où existait encore un participe de simultanéité en *-m-* (*rekomo, znajemo*, etc.) et où l'aspect du verbe n'était pas encore une catégorie grammaticale entièrement développée, donc à l'époque préhistorique.

3. Les prédicats en *-(o)no* et *-to* sont à envisager comme une des continuations des prédicats passifs sans sujet de l'indo-européen primitif, ayant la forme de la 3e personne sing. neutr., du type lat. *Sic itur as astra* 'C'est ainsi qu'on va au ciel', *Pugnatum est acriter* 'On a vaillamment combattu'. Ces prédicats indo-européens primitifs sont devenus en slave primitif : 1) des prédicats avec pronom réfléchi, du type de *idets se*, 2) des prédicats avec des participes passifs, du type a) de *rekomo (znajemo, etc.) + jestb (bëaže, bōdetb, etc.)* 'il est (était, sera, etc.) parlé (connu, etc.)' et b) de *rečeno (znano, pito, etc.) + jestb (bystb, bōdetb, etc.)* 'il était (sera, etc.) dit (connu, bû, etc.)'. Les prédicats polonais avec *-(o)no* et *-to* remontent aux prédicats slaves primitifs du type de *znano jestb, pito jestb* (praeteritum). L'activation n'apparut que là où la copule *jestb* était éliminée. Les participes *neseno, pito*, etc. sans copule, donc détachés du paradigme de la voix passive, devenaient des adverbes avec un sens catégoriel semblable à celui de l'actuel adverbe *wiadomo* (cf. le changement d'adjectifs neutres de la déclinaison nominale en adverbes, p. ex. *smutno, zimno, ciepło*). En tant qu'adverbes, ils ne marquaient pas la voix. Ils prirent un sens actif, car les langues slaves „n'aiment pas" le passif. Dans le cas des verbes transitifs apparaissait le complément à l'accusatif : *Schwytano zloczyńcę*. Sous l'influence de ces constructions, dans les phrases du type de *Otwarto okno., Zaorano pole*. les sujets (*okno, pole*) devenaient des compléments. Vers la fin du XVIIe s., dans la langue courante toutes les formes avec *-(o)no* et *-to* devinrent définitivement des formes présentant *-(o)ne* et *-te*. On note alors des phrases du type de *Tam jest teraz sprzątane., W piecach już było napalone, etc.*

4. Les prédicats avec *-(o)no* et *-to* n'apparaissent aujourd'hui que dans la langue écrite, conservés grâce à la tradition littéraire. Il y a lieu de les considérer comme des archaïsmes.